

**МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941 – 1945 РОКІВ»**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН

ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 2 (4)

**м. Київ
2014**

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 2 (4) / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2014. – 138 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),
О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода, П. Мацхевіч,
І.К. Патриляк (науковий редактор), В.М. Сімперович (відповідальний редактор),
О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),
С.В. Нікітіна (верстка)

Затверджено до друку вченою радою Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», протокол № 3 від 27 червня 2014 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 6 від 26 червня 2014 р.

Згідно рішення Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

© Меморіальний комплекс
«Національний музей історії
Великої Вітчизняної війни
1941 – 1945 років»
© Автори статей

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	5
Любов ЛЕГАСОВА «НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ 1941-ГО» ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ПЕРШІ ДНІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ	5
Микола ГОЛОВКО НАЦІОНАЛЬНІ СВИТОГЛЯДНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗАРУБІЖНА ІСТОРИОГРАФІЯ	18
Тетяна СТІХАРСЬКА ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКІ КНИЖКИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 рр.»)	32
ЛЮДИ. ПОДІЇ. ФАКТИ	45
Володимир СЕРГІЙЧУК МИКОЛА ДУХОВ. ТВОРЕЦЬ НАЙОРИГІНАЛЬНІШИХ РОЗРОБОК	45
ГРАНІ ВІЙНИ	55
Володимир ТРЕТЯК ПРИЧИНИ ТА ОБСТАВИНИ ФОРМУВАННЯ 1-ГО УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ	55
Ярослава ПАСІЧКО ВИСАДКА ВІЙСЬКУ НОРМАНДІЇ. ОПЕРАЦІЯ «ОВЕРЛОРД»	67
УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ	76
Іван ПАТРИЛЯК ДІЯЛЬНІСТЬ АГЕНТУРНО-БОЙОВОЇ ГРУПИ «ФОРТ» ЯК ПРИКЛАД БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ЗІ ЗБРОЙНИМ ПІДПІЛЛЯМ ОУН У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД	76

ЕКОНОМІКА	88
Тетяна ШЕЛЕЙКО	
ПІДГОТОВКА РОБІТНИЧИХ КАДРІВ У СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ (1944 – 1945 рр.)	88
МУЗЕЙ І СУСПІЛЬСТВО	102
Wojciech ŁUKASZUN	
“ŻOŁNIERSKA DOLA. ŻYCIE CODZIENNE ŻOŁNIERZY W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ” SPRAWOZDANIE Z OTWARCIA WYSTAWY W MUZEUM ZAMKOWYM W MALBORKU 29.05.2014 R.	102
Тамара КУЦАЄВА	
КОМФОРТИЗАЦІЯ ВІДВІДУВАННЯ МУЗЕЮ	121
ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ	134
Віталій ГЕДЗ	
ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ: «ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ: АСПЕКТИ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ»	134
НАШІ АВТОРИ	136

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.253:94(477)“1941”

© Любов ЛЕГАСОВА

«НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ 1941-ГО» ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ПЕРШІ ДНІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Розглянуто колекцію непрочитаних листів 1941 р. як історичне джерело з історії Кам'янця-Подільського в перші дні Великої Вітчизняної війни. Окреслено історію повернення епістоляріїв на Батьківщину. Проаналізовано епістолярні джерела за видовими ознаками та інформативним потенціалом. Зроблено висновок про те, що зазначена колекція є цінним історичним джерелом до подій початкового періоду Великої Вітчизняної війни в м. Кам'янець-Подільський.

Ключові слова: м. Кам'янець-Подільський, епістолярні джерела, листування, Велика Вітчизняна війна, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

У лютому 2010 р. Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000 – 2011 рр.) передала на постійне державне зберігання до Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» колекцію непрочитаних листів 1941 року. Ці акти кореспонденції були вивезені нацистами на територію Австрії. Понад півстоліття неатрибутовані листи пролежали у фондозбірнях Поштового та Технічного музеїв Відня. Лише наприкінці 2009 р. у розрізі міжнародного реституційного процесу епістолярії повернулися в Україну.

Окреслимо звивистий шлях повернення колекції «Непрочитані листи 1941-го» на Батьківщину. Початок Великої Вітчизняної війни... У небі над Кам'янцем-Подільським з'явилися нацистські літаки. Бомбардування, величезні людські жертви, частковий параліч усіх механізмів державної системи Радянського Союзу. Уже на початку липня 1941 р. місто захопили гітлерівські війська (у радянській та пострадянській історіографії, як правило, фігурує 10 липня 1941 р., проте в деяких працях сучасних українських дослідників зазначається

інша дата – 11 липня 1941 р.), а до 18 липня 1941 р. вся Хмельницька область була окупована нацистськими загарбниками [1]. Саме тут, у Кам'янець-Подільському, у перші дні нацистської окупації до рук загарбників потрапило понад тисячу листів радянських громадян, датованих переважно червнем – липнем 1941 р. Ці акти кореспонденції були вивезені за межі нашої Батьківщини. Як засвідчує супровідна документація до епістоляріїв, яка збереглася та була передана разом із джерелами, кореспонденцію відправляли за участю інспектора телеграфного зв'язку при генеральному поштовому комісарові рейхскомісаріату «Україна» доктора Г. Ольшлегера¹. Із супровідних листів доктору Е. Ріделю², якому, власне, й передавалися епістолярні джерела, стає зрозумілим, що вивозилися вони двома «траншами», через «кишеню» [2]. Утім, доктор Г. Ольшлегер добре усвідомлював цінність цієї колекції. У першому супровідному листі він констатував: «Я прошу листи не розпорошувати, вони всі з Волині... Ця колекція листів дає картину настрою російського народу на початку війни» [2]. У 1942 р. вони потрапили до Поштового музею у Відні. Пізніше колекція тривалий час зберігалася в архівних фондах Віденського технічного музею (Австрія). У результаті пошуків, які здійснювалися на австрійській території на виконання Закону Австрійської Республіки про реституцію, з ініціативи Ради з реституції культурних цінностей при Федеральному Міністерстві освіти, культури та науки Австрії, Федерального Міністерства з європейських та міжнародних справ Австрії, завдяки зусиллям Міністерства закордонних справ України, Міністерства культури і туризму України та Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України на Батьківщину було повернуто частину культурної та духовної спадщини, у тому числі й кореспонденцію часів Великої Вітчизняної війни. 6 жовтня 2009 р. представник Технічного музею Відня доктор Г. Лайнер передав листи Надзвичайному та Повноважному послу України в Австрії Є. Чорнобривку. У грудні 2009 р. епістолярні джерела були повернуті в Україну. З 10 лютого 2010 р. – колекція листів 1941 р. зберігається в Меморіальному комплексі.

Листи доби воєнного лихоліття розкривають низку різноманітних питань, проте здебільшого висвітлюють емоційний стан людини, її переживання в складних умовах

¹ Густав Ольшлегер народився 19 грудня 1900 р. у Відні. У січні – грудні 1918 р. проходив строкову службу в австрійській армії. Учасник Першої світової війни. У 20-х рр. вивчав історію у Віденському університеті, отримав ступінь доктора філософії. Професійно займався дослідженням історії поштового зв'язку. Працював головним телеграфним інспектором поштової адміністрації у Відні. З 5 червня 1932 р. – член НСДАП. У 1941 – 1944 рр. – телеграфний інспектор (старший телеграфний інспектор) при генеральному поштовому комісарові рейхскомісаріату «Україна». Помер 31 січня 1946 р. за іншими даними, зник безвісти в 1944 р. *

² Ерхард Рідель народився 17 травня 1895 р. у Відні. Офіцер збройних сил Австро-Угорщини. Учасник Першої світової війни. У 1919 – 1922 рр. – член Німецької національної асоціації колишніх офіцерів Першої світової війни. У 20-х рр. отримав ступінь доктора філософії. У 1933 – 1938 рр. член «Патріотичного фронту» (австрійський рух на підтримку аншлюсу Австрії з Німеччиною). У 1934 – 1938 рр. – член нелегальної нацистської партії в поштовому відділенні Відня. З травня 1938 р. до травня 1945 р. – член НСДАП. З січня 1939 р. до квітня 1945 р. – директор Поштового музею Відня. З 1943 р. до 1945 р. – член новоствореного «Товариства з питань поштової історії Віденського університету». У квітні 1945 р. був звільнений з посади директора Віденського поштового музею через входження до нацистської партії. З 1945 р. до 1958 р. – дослідник та автор історії поштового зв'язку. Помер 7 січня 1958 р. у Відні *.

* Біографічні дані реконструйовані за архівними матеріалами Віденського технічного музею (Австрійська Республіка).

війни. З цього приводу В. Гриневич зазначає: «Значущість епістолярних і мемуарних джерел визначається тим, що вони виступають цінними, а подекуди єдиними носіями інформації про епоху й водночас відбивають саме сприйняття, «живе переживання» цієї епохи, відтворюють «атмосферу подій» [3].

Передані до Меморіального комплексу ці безцінні реліквії також містять величезний джерелознавчий та фактологічний потенціал. Більше того, вони мають власну виразну особливість – усі листи без помітки «Переглянуто. Військова цензура», що ще більше підкреслює їхню унікальність. Значна частина епістол написана мирними мешканцями – місцевими та неміськовими, студентською молоддю та дітьми, що відпочивали в санаторіях і таборах Кам'янець-Подільського, кадровими військовими та щойно мобілізованими (як командирами, так і рядовими бійцями) прикордонних комендатур і загонів, військових з'єднань, частин і підрозділів Південно-Західного та Південного фронтів, що дислокувалися в місті та на його околицях і відправлялися на фронт чи відступали з нього внаслідок низки несприятливих факторів початкового періоду Великої Вітчизняної війни. Більше того, з усього масиву листів, що адресувалися в різні куточки Радянської держави, 400 одиниць кореспонденції мали бути відправлені в Кам'янець-Подільську (Хмельницьку) область.

Пожовтілі клаптики паперу, затерті конверти, поштові картки та солдатські «трикутники» – своєрідні фрагменти воєнного життя, свідки того невблаганно жорстокого часу. Від них іде тепло і щирість. Листи написані без фальші, приховування почуттів, переважно без героїського пафосу. З цього приводу надзвичайно влучно висловився Ю. Жуков: «Під кулями не лукавлять. Під вибухами бомб люди не думали проте, як краще висловитися. Війна примушувала людину відкривати найпотаємніше, і автори листів з фронту поставали перед тими, кому вони писали, саме такими, якими вони були без хрестоматійного глянцю» [4]. Епістолярії проникнуті піклуванням і любов'ю до рідних, ненавистю до ворога й великою вірою у швидку перемогу над агресором. У цих листах, як ні в яких інших документах, виявляються почуття тієї малої Вітчизни, що уособлює Батьківщину, рідне село чи місто. На перший погляд, може здатися, що листи написані непослідовно, думки висловлюються хаотично, проте не слід забувати про умови, в яких вони були написані. У багатьох випадках акти кореспонденції занадто скупі, короткі: прості запитання, нехитрі відповіді, повідомлення, поради тощо.

Аналізований джерельний комплекс непогано зберігся. Більшість листів навіть не розпечатані. Проте час невблаганний, тому руйнівний процес відвернути неможливо. На деяких конвертах не видно написів, є потертості, забруднення. Багато конвертів підписано нерозбірливо, з використанням діалектів, деякі адреси з плином часу зникли, низка листів без особистих даних адресантів або лише з їхніми ініціалами. Відсутність важливих параметрів такої інформації суттєво ускладнює атрибутування епістоляріїв та дослідження доль їхніх авторів.

Кореспонденція відзначається «полівалентністю», відвертістю та безпосередністю авторів. Інша справа, що не все написане можна прочитати та зрозуміти, адже стиль викладу думок та почерки в багатьох авторів надзвичайно складні й

незрозумілі. Проте навіть загальний джерелознавчий аналіз переконує, що ці листи є матеріалізованою людською пам'яттю, становлять невід'ємний пласт духовної культури народів пострадянського простору (адже з Кам'янця-Подільського листи писали люди усіх народів і народностей колишнього Радянського Союзу, представники різних прошарків та соціальних груп населення), допомагають осягнути душу людини та її ментальність.

Як у радянський час, так і в умовах незалежної України з історії Кам'янця-Подільського доби воєнного лихоліття публікувалися збірники різноманітних джерельних матеріалів [5]. Проте епістолярні джерела, тим паче початкового періоду Великої Вітчизняної війни, у них фактично не представлені. Утім, саме вони повною мірою віддзеркалюють внутрішній світ людини, її повсякденне життя, містять величезний інформаційний потенціал і суттєво доповнюють наші уявлення про складні перипетії початку війни в Кам'янці-Подільському, пояснюють і збагачують опублікований масив історичних джерел з історії міста часів Великої Вітчизняної війни. Більше того, кам'янець-подільські епістолярії оприлюднені в окремому науково-документальному виданні «Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення» [6].

Почнемо з короткого екскурсу в історію перебігу воєнних подій у Кам'янці-Подільському наприкінці червня – на початку липня 1941 р. Стародавнє українське місто, розташоване на колишньому радянсько-польському кордоні, відразу опинилося в епіцентрі буревію воєнної доби. Події на радянсько-німецькому фронті розгорталися блискавично. У напружених і кровопролитних прикордонних боях Червоної армії не вдалося затримати ворога. Уже 27 червня 1941 р., ціною колосальних втрат у живій силі та техніці німецьким дивізіям 1-ї танкової групи та 6-ї армії на головному напрямі удару вдалося прорватися до старого радянсько-польського кордону західніше Славути. На їхньому шляху стали частини 109-ї та 213-ї моторизованих дивізій, діями яких керував командувач військ 16-ї армії генерал М.Ф. Лукін. Упродовж семи днів воїни цих військових з'єднань протистояли основним силам ударного угруповання ворога. Зважаючи на складну, напружену ситуацію, що склалася на фронті, 30 червня 1941 р. Ставка Головного командування вирішила до 9 липня 1941 р. відвести війська Південно-Західного фронту на рубіж Білокоровичі – Новоград-Волинський – Шепетівка – Проскурів – Кам'янець-Подільський. Тут передбачалося зайняти укріплені райони вздовж колишнього державного кордону з Польщею й організувати міцну оборону. На кам'янець-подільському напрямі переважаючи сили ворога стримували війська 18-ї армії під командуванням генерала А.К. Смирнова. Спочатку позиції на 160-кілометровій ділянці фронту утримували три дивізії 17-го стрілецького корпусу генерала І.В. Галаніна і дві танкові дивізії 16-го механізованого корпусу генерала О.Д. Соколова. Коли противник перейшов у наступ значними силами, у бій вступили воїни 55-го стрілецького корпусу генерала К.О. Коротєєва [7]. Проте 9 – 10 липня 1941 р. ворогу вдалося прорвати й цей рубіж у районі Новоград-Волинського – Шепетівки. Частини 17-го стрілецького корпусу 18-ї армії, стримуючи натиск нацистів, планомірно відходили в бік Кам'янця-

Подільського [8]. На підступах до міста перші удари ворога прийняли на себе бійці 23-го і 97-го прикордонних загонів, а також підрозділи першого ешелону 17-го стрілецького корпусу. Проте, незважаючи на самовідданість і героїзм радянських воїнів, оперативна обстановка з кожним днем погіршувалася. Радянські військові частини після кровопролитних боїв змушені були відступити. 9 липня підрозділи 60-ї та 164-ї стрілецьких дивізій залишили Кам'янець-Подільський [9]. Саме на тлі цих подій і формувався епістолярний комплекс.

10 (11) липня 1941 р. до міста ввійшли солдати 8-го угорського корпусу, потім частини німецької армії [10]. Пізніше було створено Кам'янець-Подільський гебітскомісаріат, що ввійшов до генеральної округи «Волинь-Поділля» рейхскомісаріату «Україна». У перші дні окупації в одному із місцевих поштових відділень нацисти й натрапили на невідправлену кореспонденцію.

Історія сповнена парадоксами. Війна є війною, пограбування – пограбуванням, але скільки таких невідправлених листів були знищені під час відступу радянських військ, згоріли в безжальному вогняному валу війни, що котився українськими теренами. Попри все згадуваний нами нацистський чиновник, доктор Г. Ольшлегер, добре розумів цінність цієї колекції, коли відправляв її до Віденського поштового Рейхсмузею. Як фаховий історик він, по-перше, зрозумів першоджерельну цінність цієї збірки, а по-друге, пересилку листів у Відень здійснював неофіційно. Можливо, навіть ризикував своєю кар'єрою. В одному із супровідних листів до невідправленої кореспонденції доктор Г. Ольшлегер писав: «Переконливо прохаю підтвердити отримання, більше я не зможу робити відправок. У найближчий час я стану старшим інспектором і мені буде незручно їх передавати» [2].

Добре відомо, як нацисти ставилися до історико-культурного надбання України. Культурні цінності під час Другої світової війни не тільки потерпали від бойових дій, а й ставали об'єктами цинічних цілеспрямованих акцій з їхнього варварського знищення та пограбування. На окупованій території Хмельниччини гітлерівці також втілювали в життя програму винищення та пограбування культурної спадщини українців. Для захоплення історичних цінностей було створено розгалужений механізм. Так, під час вступу німецьких військ у населені пункти музеї, картинні галереї та бібліотеки миттєво закривалися, а їхнє майно передавалося під опіку окупаційної влади. Наприклад, з 1 438 бібліотек, що працювали до війни в Кам'янець-Подільській області (у самому місті – 12), станом на жовтень 1945 р. вціліло лише 190 [11]. Бібліотекам області заподіяно збитків на суму 1 268 104 радянських карбованців. Підраховано, що за період нацистської окупації гітлерівські загарбники знищили 1 223 400 книг. Також були піддані нищівному пограбуванню й обласні музейні установи. Найцінніші експонати та колекції були вивезені за кордон. Так, із Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника нацисти забрали нумізматичні колекції, твори графіки та живопису. Гітлерівці завдали музеям збитків на суму понад 6 млн крб у цінах 1947 р. [12]. За мистецькими шедеврами, бібліотечними раритетами, архівними першоджерелами наступала черга інших цінностей. Отже, можна припустити, що відповідні німецькі служби з притаманною їм «арійською» педантичністю «попрацювали» й на уцілілих поштах

та поштамтах. Невідомо, скільки їх залишилося неушкодженими, чим привернув увагу гітлерівців зміст радянської кореспонденції, можливо, фахівці були іншого профілю, але маємо перший випадок, коли за межі України було вивезено масив побутових епістол. Більше того, відповідно до проведеного джерелознавчого дослідження епістолярних джерел і супровідної документації до них, є всі підстави стверджувати: збирання листів доктор Г. Ольшлегер проводив і після перебування в Кам'янці-Подільському, хоча достеменно невідомо, чи збереглися вони, чи були відправлені за кордон.

Оцінка суспільно-політичної, соціально-побутової та воєнної ситуації, що склалася в Кам'янці-Подільському, – саме ті важливі пласти інформації, які відклалися в епістолах. Листування яскраво передає всі тривоги й переживання радянських людей під час бомбардувань і артилерійських обстрілів, масштаби евакуації цивільного населення та відступу радянських військ. Так, у листі до Євгенії Василівни Федорук у село Великий Чернятин, що на Вінничині, її чоловік – Іван Федорович Федорук³ скаржився: «Пошта не ходить, часто бомблять... Жаль населення, евакуюються діти, жінки зі Львова, Чернівців, Кам'янця, в далекі міста... Тут жінки вже по два дні не вмиваються...» [13].

У результаті бомбових ударів нацистської авіації місто зазнало величезних руйнувань. Значного пошкодження зазнали й пам'ятки культури та архітектури. Зокрема, у перші дні війни майже повністю було розгромлено величну триповерхову будівлю, що піднімалася над скелями річки Смотрич, одну з найбільших публічних бібліотек України – Кам'янець-Подільську обласну бібліотеку для дорослих. Значна частина її фондів була знищена під час бомбардування [14].

30 червня 1941 р. ворожі літаки повністю зруйнували центр старої частини міста з його унікальними пам'ятками історії та архітектури, зокрема пошкодили знаменитий Новопланівський міст. Значних втрат зазнали мирне населення і військові – усі міські лікарні були переповнені пораненими [15]. Велика кількість епістол передає масштаби цих бомбардувань. Військовослужбовець П.С. Мельник⁴ у листі до дружини Надії (село Фаціївка на Хмельниччині) писав: «... Налетіло 11 літаків, бомбили місто, багато домів розрушено, є вбиті і ранені серед населення. На вулиці було жудко: крики, стогін ранених» [16]. Про схожу ситуацію дізнаємося з листа до С. Єлевої з Києва (адресант – технік-інтендант 3 рангу Георгій Миколайович Єлев⁵): «Я знову потрапив під бомбардування... Мені здається, що я маю жити 100 років, після того, що було сьогодні. Жах! Кров і шматки м'яса» [17]. Іван Митрофанович Яременко⁶ у листі до своєї дружини Меланії Григорівни (м. Харків)

³ У червні – липні 1941 р. – військовослужбовець 240-ї моторизованої дивізії 18-ї армії Південного фронту, учасник оборонних боїв на кам'янець-подільському напрямі. Після війни був директором початкової школи в с. Великий Чернятин Вінницької області. Помер у 80-х рр.

⁴ У 1941 р. – начальник клубу 29-го військово-топографічного загону. Подальша доля невідома.

⁵ Народився в 1899 р. У лавах Червоної армії – з 1922 р. 4 червня 1941 р. призначений начальником аптеки 396-го медико-санітарного батальйону 240-ї моторизованої дивізії 16-го механізованого корпусу 12-ї армії КОВО. Технік-інтендант 2 (3) рангу, начальник аптеки 396-го медико-санітарного батальйону 240-ї стрілецької дивізії 3-ї (38-ї) армії Брянського (Воронезького фронту). Зник безвісти в 1942 р., за іншими даними – зник безвісти в 1941 р.

⁶ Народився в 1906 р. у м. Харків. У лавах Червоної армії – з червня 1941 р., учасник оборонних боїв на території України. У травні 1943 р. старшина, водій відділу контррозвідки «Смерш» 18-ї армії Північно-Кавказького фронту, нагороджений медаллю. «За бойові заслуги». Помер у 1991 р.

сповіщав: «Починаю писати 1.07.1941 р. <...>...31 червня (так у листі – Авт.) був у Кам'янець-Подільському. У той час прорвалися 10 літаків гітлерівських бандитів і скидали бомби на мирних громадян. Ця сволота боїться з'являтися там, де є наші війська. Так вони гади надумали відігратися на мирному населенні, але це їм дорого обійдеться... 3 липня 1941 р.» [18]. Колишній учитель М.І. Коваль у листі до батька Івана Пилиповича Ковалю⁷ (село Ритавка на Вінничині) розповідав: «... Під вечір 30.06. налетіла група з 11 літаків і кидала штуки, від яких залишалися добрі ями. Частина з бомб наробила бешкетів. Про ці бешкети я писати не буду. Досить того, що трохи жертв є. Три таких штуки впало в 20 метрах від нашого будинку. Будинок залишився цілим, лише не стало ні однієї шибки у всіх вікнах» [19].

Незважаючи на бомбардування, хаос евакуаційних заходів радянської влади, життя в місті тривало. Функціонували 16 промислових підприємств і 23 промартілі, працювало 3 лікарні, водолікарня, 2 поліклініки, у місті дислокувалися 3-тя окрема Кам'янець-Подільська прикордонна комендатура і підрозділи 97-го прикордонного загону, перебували штаби військових частин і з'єднань, відбувалася передислокація військ [20]. Вулицями міста проходили частини та підрозділи 17-го стрілецького корпусу 12-ї армії Південно-Західного фронту, 55-го стрілецького корпусу 18-ї армії Південного фронту, окремі частини 6-ї армії Південно-Західного фронту, воїни 116-ї стрілецької дивізії, що перебувала в безпосередньому підпорядкуванні командування Південно-Західного фронту.

Іван Васильович Шведченко (червоноармієць)⁸, який працював у ремонтній майстерні Кам'янець-Подільського, у листі до батьків (селище Нові Плани на Дніпропетровщині) наказував: «У мене є до Вас прохання берегти своє здоров'я, дивитися один за одним і менше хворіти, турбуватися за нами, так як у нас усе в порядку!» [21]. У листі до П.Ф. Кудельського (село Мазурове Одеської області), син⁹, що працював у місті, писав: «Зараз в Кам'янці страшно жити, часто роблять нальоти і бомбардують. 30.06. скинули на Кам'янець бомб, штук 25 – 30, багато зруйнували будинків і багато є вбитих, чоловік 250, і багато ранених. Бомби попали в самий центр міста. Бомбардували 10 німецьких літаків, летіли дуже низько. А над Кам'янцем, не збили жодного з них... Багато ловлять шпівнів...2.07.1941 року» [22]. Червоноармієць Антон Черкун¹⁰ у листі до батька – Тихона Григоровича Черкуна (село Сухорабівка Решетилівського району Полтавської області) також детально змальовував

⁷ Народився в с. Рижавка на Вінничині. До війни вчителював у школі с. Пирогівці Меджибізького (нині Хмельницького) району Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області. 27 червня 1941 р. Меджибізьким РВК призваний на фронт. У червні – липні 1941 р. – боєць 29-го військово-топографічного загону Південно-Західного фронту. Подальша доля невідома.

⁸ Народився в 1912 р. Призваний у 1940 р. Дніпропетровським РВК. На фронті – з перших днів війни. У червні – липні 1941 р. брав участь у прикордонних боях, в оборонних боях на кам'янець-подільському напрямі. У серпні 1942 р. отримав поранення. З 1944 р. – автоматник окремого батальйону управління штабу 46-ї армії 2-го Українського фронту. Брав участь у визволенні Правобережної України, Румунії, Болгарії. За виявлені мужність та відвагу під час Яссько-Кишинівської наступальної операції нагороджений орденом Слави III ст. Після демобілізації повернувся в м. Дніпропетровськ. Помер у 1999 р.

⁹ Кудельський [ім'я невідоме] Петрович. Напередодні Великої Вітчизняної війни, імовірно, студент одного з навчальних закладів Кам'янця-Подільського. Подальша доля невідома.

¹⁰ Народився в 1915 р. у с. Сухорабівка (нині Полтавської області). Мобілізований Решетилівським РВК Полтавської області. З перших днів Великої Вітчизняної війни – на фронті. Перебував в одному з механізованих корпусів Південно-Західного фронту. 12 серпня 1942 р. старшина А.Т. Черкун, командир танка 93-ї танкової бригади 8-го танкового корпусу 20-ї армії Західного фронту, загинув на території Карманівського району Смоленської області.

бомбардування міста, акцентуючи увагу на великих жертвах серед цивільного населення; він розповідає про двобій радянських винищувачів із нацистськими бомбардувальниками [23].

Військовослужбовець Андрій Датченко¹¹ писав своєму батькові – Івану Полікарповичу Датченку в місто Ворошиловськ (нині Алчевськ) Ворошиловградської (нині Луганської) області: «Службу несучи при енкеведе (НКВС – Авт.). Город Кам'янець-Подільський уже декілька разів бомбардували німці...» [24]. Червоноармієць 104-ї окремої кабельно-шестової роти 18-ї армії Південного фронту Іван Макарович Оголь¹² у листі до дружини Ольги Іванівни Оголь (село Карказик у Криму) відзначав: «...Я зараз пишу листа в місті Кам'янець-Подільський, дивіться по карті, ми поки знаходимося у тилу, але німецькі аероплани кожний день прилітають у місто, бомблять...» [25]. Припускаємо, що разом із Іваном Оголем проходив службу й Лука Дмитрович Нагорний¹³. У своєму п'ятому листі до дружини – Мотрі Григорівни Глушко (село Новопавлівка на Дніпропетровщині) він писав: «...Знаходжусь на Старому місті... Находимося в лісі. Основна наша робота давати зв'язок на передову лінію військ... Служба моя не така опасна, ми від фронту знаходимося за 40 – 50 км в тилу..., а про мене не турбуйтеся, про мене турбується нарком Тимошенко...» [26].

Для Кам'янець-Подільського учительського (нині педагогічного) інституту війна розпочалася 22 червня 1941 р. Навчальний рік студентам довелося завершувати в умовах частих бомбардувань, боротьби з ворожими диверсантами й агентурою. Усі, хто досяг призовного віку і міг тримати в руках зброю вступали в діючу армію прямо з екзаменів. На жаль, евакуювати навчально-матеріальну базу й майно інституту не вдалося через швидке просування фронту й захоплення міста нацистськими окупантами та їхніми угорськими союзниками [27]. 2 липня 1941 р. інститут припинив свою науково-навчальну діяльність. Не закінчила навчання і Ганна Пантелеймонівна Корнилова¹⁴ – студентка цього навчального закладу. У листі до брата – Василя Пантелеймоновича Корнилова (село Шелехове, що на Хмельниччині), вона писала: «...Я ще пока жива і здорова. Обстановка Кам'янця Вам відома, що німецькі загарбники хочуть зайняти наші священні кордони. Але цього не можливо, тому що перемогу дістанемо ми. В мене зараз іспити, можете собі уявити, що це за іспити, коли кожної хвилини прислухаєся чи не летить німецький бомбардувальник. Але це нічого, для своєї Батьківщини треба перебороти все. Числа 13 я буду вдома, але не точно, тому що, якщо останусь ще, то поїзд зараз не

¹¹ Народився в 1921 р. у м. Луганськ. Призваний невідомим РВК у м. Ворошиловськ (нині м. Алчевськ). Мотоцикліст особливого відділу НКВС 19-го окремого понтонно-мостового батальйону 18-ї армії Південного фронту. До рідних прийшла звістка, що він зник безвісти 10 липня 1941 р. Виявилось, що потрапив у полон, звідки втекти йому допомогла одна дівчина, яка згодом стала його дружиною. По війні залишився жити на Донеччині, згодом повернувся додому. Помер у 2002 р.

¹² На фронті – з перших днів Великої Вітчизняної війни, учасник оборонних боїв. Загинув 3 серпня 1941 р. у ході оборони м. Первомайськ Миколаївської області.

¹³ Народився в 1913 р. Освіта – неповна середня. До війни – ветеринар. На фронті – з 1941 р., зв'язківець. Учасник оборонних боїв на радянсько-румунському кордоні. Помер у 1951 р.

¹⁴ Народилася 27 січня 1923 р. в с. Шелехове (нині Хмельницької області). У червні 1941 р. – студентка 1-го курсу філологічного факультету Кам'янець-Подільського вчительського інституту. У період окупації нацисти неодноразово вивозили її на примусові роботи до Кіровоградської та Хмельницької областей, звідки вона разом з односельцями пішки поверталася додому. Після визволення села в березні 1944 р. була секретарем сільської ради. Згодом вступила до Хмельницького педагогічного училища, по закінченні якого вчителювала в місцевій школі. 10 жовтня 2010 р. померла.

йде, то ми можливо рушимо пішки.... Остаюсь пока жива і здорова... 2.07.41 р.» [28]. Студентка Юлія Пимонівна Тимошенко¹⁵ у листі до своєї сестри Олени Пимонівни Христофорової (Теплої) (село Капустяни, що на Вінничині) відзначала: «... Інститут закінчила, але зовсім це не радує мене...<...>... Нам достається досить від літаків... 3.07.1941 р.» [29]. Студентка інституту Надія Архипівна Химич¹⁶, що тимчасово проживала у Кам'янець-Подільському, у листі до своєї мами Парасковії Власівни Химич (село Бебехи (нині Яснозір'я) Хмельницької області) констатувала: «... Місто розбили чисто, так багато жертв. Якщо буду жива, то 4 липня вирушу додому» [30].

Найбільш повну картину руйнувань описувала в листі до батька студентка Софія (Зося) Броніславівна Вінявська¹⁷. «... 30.VI.1941 року о 7-й годині вечора бомбардували Кам'янець-Подільський. В цю саме пору ми ішли з іспиту, з російського диктанту... Вкинули більше 60 бомб. Старий город дуже потерпів. Багато є жертв і зруйнованих будинків, зруйнували будинок, де жили воєнні жінки... Калюжі крові, ноги, пальці, руки, босоніжки, жінка з дитиною без руки і ніг і т.д. ... Багато є шпіонів. Їсти нема що. Всі лікарні заповнені пораненими. Говорять, що є вже понад 600 ранених. Сьогодні передали по радіо, щоб не боятись, тому що мають летіти 50 літаків наших для охорони города. I.VII.1941 р.» [31].

Колекція непрочитаних листів червня – липня 1941 р. дає уявлення не лише про окреслені вище питання, пов'язані з воєнною історією Кам'янця-Подільського. Насамперед листи дають цілісну картину морально-психологічного стану та суспільно-політичних настроїв місцевого населення, зокрема молоді; кадрових і недосвідчених воїнів Червоної армії, які на той час перебували в місті. Окрім того, зазначена епістолярна колекція – цінне джерело для вивчення особливостей життя і побуту мешканців Кам'янця-Подільського, масштабів утрат і руйнувань, завданих місту нацистськими загарбниками, вагомий джерельний додаток до наявного масиву історичних матеріалів з історії міста, історико-краєзнавчих публікацій.

Отже, фронтова кореспонденція 1941 р. – це унікальний і надзвичайно цінний джерельний комплекс для вивчення масової свідомості, притаманної радянським громадянам початкового періоду Великої Вітчизняної війни, і впливу цієї свідомості на індивідуальну поведінку людини. Вона дає можливість дослідити соціальну психологію та суспільну мораль тоталітарної дійсності СРСР у кризових умовах воєнного часу. За умови критичного аналізу листи можуть розкрити багато невідомих аспектів історичного буття Кам'янця-Подільського в червні – липні 1941 р., розвінчати усталені міфологеми та стереотипи, дати змогу більш об'єктивно підійти до вирішення проблем дослідження різноманітних сторінок Другої світової та Великої Вітчизняної війн.

¹⁵ Народилася в с. Жабокрич (нині Вінницької області). У 1941 р. навчалася на першому курсі Кам'янець-Подільського вчительського інституту. Після закінчення сесії повернулася додому, де пережила окупацію. По війні закінчила Кам'янець-Подільський учительський інститут, працювала вчителькою в одній із місцевих шкіл. Померла в 2006 р.

¹⁶ Народилася в 1922 р. у с. Бебехи (нині Хмельницької області). У 1941 р. навчалася в учительському інституті м. Кам'янець-Подільський. Під час окупації Надії вдалося декілька разів уникнути примусового вивезення нацистами на роботу до Німеччини. Після війни вийшла заміж за фронтовика П.М. Шахрая, учительвала. Проживала з родиною в Києві. Померла в 1980 р.

¹⁷ Народилася в 1922 р. у с. Лошківці (нині Хмельницької області). У червні 1941 р. – студентка Кам'янець-Подільського вчительського інституту. Подальша доля невідома.

Джерела та література:

1. Див., наприклад, Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / Головна ред. кол.: Тронько П.Т. (голова) та ін.; Ред. кол. тому: Мехеда М.І. (голова) та ін. – К., 1971. – С. 48 ; Завальнюк О.М. Хмельниччина у 1941 – 1944 рр.: хроніка війни / О. М. Завальнюк, О.Б. Комарницький, Ю.В. Олійник. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 39; Воєнне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.): монографія / Слободянюк П.Я. та ін. - Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 18; Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941 – 1944: Документи і матеріали / Вавринчук М.П. та ін. (упор.); Ред. кол.: Завальнюк О.М. (відп. ред.) та ін. - Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 4.; Врятовані. Збережені. Повернені: До 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України / Ред. кол.: Савчук Ю.К. (голова) та ін. – К., 2010. – С. 44.
2. Лист супровідний доктора Ольшлегера – доктору Ріделю. 05.08.1942 р. // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (далі – Фонди МКНМІВВВ). – КН-248978. – Д-56898; Лист супровідний доктора Ольшлегера – доктору Ріделю. 25.08.1942 р. // Там само. – КН-248977. – Д-56897.
3. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни: Автореф. дис... д-ра політ. наук / 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – К., 2008. – С. 10.
4. Жуков Ю.А. Солдатские думы / Ю.А. Жуков. – М., 1987. – С. 6.
5. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Під. ред. М.І. Мехеди. – Л., 1960. – 416 с.; Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941 – 1944: Документи і матеріали / Вавринчук М.П. та ін. (упор.); Ред. кол.: Завальнюк О.М. (відп. ред.) та ін. - Кам'янець-Подільський, 2009. – 576 с.
6. Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2012. – 504 с.
7. Красуцький М. Над Смотричем-рікою / М. Красуцький // Книга Пам'яті України. Хмельницька область: Історико-меморіальне багатотомне видання в 10 т. – Т. 5: Місто Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський район. – Хмельницький: Поділля, 1995. – С. 6 – 7.
8. Завальнюк О.М. Назв. праця. – С. 4 – 5.
9. Красуцький М. Назв. праця. – С. 7.
10. Завальнюк О.М. Назв. праця. – С. 39.
11. Красуцький М. Назв. праця. – С. 6.
12. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. – С. 14 – 15.
13. Лист військовослужбовця Федорука Івана Федоровича – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-248121. – Д-56069.

14. Синиця Н.М. Втрати бібліотек Хмельниччини під час фашистської окупації / Н.М. Синиця // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-кораєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні / Ред. кол.: Винокур І.С. (голова) та ін. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 52.
15. Красуцький М. Назв. праця. – С. 6.
16. Лист військовослужбовця П.С. Мельника – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-249091. – Д-57010.
17. Лист техника-інтенданта 3 рангу Єлевова Георгія Миколайовича – дружині. 03.07.1941 р. // Там само. – КН-248594. – Д-56532.
18. Лист військовослужбовця Яременка Івана Митрофановича – дружині. 03.07.1941 р. // Там само. – КН-248396. – Д-56338.
19. Лист червоноармійця Ковалю М. Івановича – родині. Липень 1941 р. // Там само. – КН-248120. – Д-56068.
20. Красуцький М. Назв. праця. – С. 6.
21. Лист червоноармійця Шведченка Івана Васильовича – батькам. 30.06.1941 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-248139. – Д-56085.
22. Лист Кудельського [ім'я невідоме] Петровича – родині. 02.07.1941 р. // Там само. – КН-248646. – Д-56583.
23. Лист червоноармійця Черкуна Антона Тихоновича – родині. 03.07.1942 р. // Там само. – КН-248077. – Д-56026.
24. Лист червоноармійця Датченка Андрія Івановича – батькам. 29.06.1941 р. // Там само. – КН-248777. – Д-56711.
25. Лист червоноармійця Оголя Івана Макаровича – дружині. 03.07.1941 р. // Там само. – КН-249230. – Д-57146.
26. Лист військовослужбовця Нагорного Луки Дмитровича – родині. 03.07.1941 р. // Там само. – КН-248152. – Д-56098.
27. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський учительський інститут у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. / А.О. Копилов // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-кораєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні / Ред. кол.: Винокур І.С. (голова) та ін. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 42.
28. Лист Корнилової Ганни Пантелеймонівни – брату. 02.07.1941 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-248184. – Д-56128.
29. Лист Тимошенко Юлії Пимонівни – рідним. 03.07.1941 р. // Там само. – КН-248114. – Д-56062.
30. Лист Химич Надії Архипівни – матері. 02.07.1941 р. // Там само. – КН-249095. – Д-57014.
31. Лист Вінявської Софії (Зосі) Броніславівни – батькові. 01.07.1941 р. // Там само. – КН-248838. – Д-56767.

© **Любовь ЛЕГАСОВА**

«НЕПРОЧИТАННЫЕ ПИСЬМА 1941-ГО» КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КАМЕНЕЦ-ПОДОЛЬСКОГО В ПЕРВЫЕ ДНИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Рассмотрено непрочитанную коллекцию писем 1941 г., которая была вывезена за пределы Украины в первые дни войны. Акцентируется внимание на уникальности объекта исследования, ведь эпистолярные начального периода Великой Отечественной войны фактически не представлены в опубликованных сборниках документальных материалов. Сделан вывод, что указанная коллекция отражает внутренний мир человека, его повседневную жизнь, а также содержит огромный информационный потенциал и существенно дополняет представление о сложных событиях начала войны в г. Каменец-Подольский.

Ключевые слова: *г. Каменец-Подольский, эпистолярные источники, переписка, Великая Отечественная война, Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов».*

© **Lyubov LEGASOVA**

KAMYANETS-PODILSKY IN THE EARLY DAYS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR: THE EPISTOLARY SOURCES TELL

In February 2010, the State Service for Control over cultural values through the state border of Ukraine transferred to permanent storage in the Memorial complex "The National museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945" collection of unread letters of 1941. These acts of correspondence were taken out by the Nazis to the territory of Austria.

Many letters were destroyed during the retreat of Soviet troops and were burned in the fire of war. Despite all Nazi official Doctor Olshleher was well aware of the value of this collection, when he sent her to Vienna postal Reich Museum.

Assessment of the socio-political, social and military situation in Kamyanets-Podilsky are the important layers of information, that deposited in the epistles. Correspondence wartime vividly conveys all the anxiety and distress of the Soviet people during the bombing and shelling, scale evacuation of the civilian population and the retreat of Soviet troops.

A collection of unread letters June – July of 1941 gives an idea not only of the issues outlined above which connected with the military history of Kamyanets-Podilsky. First of all, letters give the integral picture of the morally-psychological state and social and political moods of local population, in particular youth; skilled and unexperienced warriors of the Red Army, which were in the city at that time. Also epistolary collection are valuable source for the study of features of life and way of life of habitants of Kamyanets-Podilskyiy, scales of losses

and destructions inflicted to the city by Nazi invaders, significant addition to the existing array of historical materials on the history of the city, local historical publications.

Thus, front correspondence in 1941 is an unique and extraordinarily valuable source complex for the study of mass consciousness, inherent to the Soviet citizens of initial period of Great Patriotic war, and influence of this consciousness on individual behavior of man. She gives an opportunity to investigate social psychology and public moral of totalitarian reality of the USSR in the crisis terms of war-time.

Keywords: Kamyanets-Podilsky, epistolary sources, correspondence, Memorial complex "The National museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945".

УДК 327:94

© **Микола ГОЛОВКО**

НАЦІОНАЛЬНІ СВІТОГЛЯДНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Аналізуються погляди зарубіжних історіографів на світоглядну діяльність суспільно-політичних інституцій України, трансформації ідеологічних засад, викликаних обставинами війни. Зарубіжні дослідники перебували поза впливом комуністичної доктрини, мали неупереджені погляди, широкий доступ до архівних документів, і, вочевидь, їхні праці відзначаються тематичним розмаїттям, допомагають усувати «білі плями» та зближують протилежні точки зору.

Ключові слова: історіографія, світогляд, ідеологія, настрої, влада, морально-психологічні передумови, публіцистика, наука, політична організація, націоналістичний рух.

Актуальність цього дослідження є жагучою є на часі в сенсі дискусії стосовно розбудови сучасного громадянського суспільства в Україні і, зокрема, «третього сектору», тобто неурядових інституцій. У процесі державотворення моральний стан суспільства завжди залежав від балансу співвідношення влади та громадських організацій. Беручи до уваги той факт, що влада схильна контролювати, скеровувати діяльність громадського сектору, важливо було дослідити межі, історичні аспекти функціонування та ідеологічний фундамент, на якому будувався альянс уряду й народу воєнного періоду, опозиція націоналістичного руху. Найрельєфніше це доречно зробити через призму поглядів сторонніх громадян – істориків, публіцистів зарубіжжя та ще й через десятиліття поспіль.

Зарубіжні дослідники завжди прискіпливо аналізували ідеологічні засади радянської системи влади. Особлива увага акцентувалася на ставленні населення до Комуністичної партії та радянської держави в роки війни, активних і пасивних формах волевиявлення різних категорій, природі й характері суспільних рухів. Так, західнонімецький історик У. Шмідерер заперечує тезу про «згуртованість радянського народу навколо комуністичної партії» [1]. Його співвітчизник І. Неандер стверджує, що у радянських громадян було досить підстав, аби «...критикувати й відкидати державний лад» [2]. І. Хоффман (ФРН) і Г. Петчер (США) солідаризуються в тому,

що мільйони радянських людей бажали звільнення від радянської влади і «готові були вітати» її ворогів [3]. Аналогічну думку висловлює Д. Треагольд, який вбачає в невдачах першого періоду війни кризу радянського суспільства. Одним із виявів реакції населення на початок вторгнення Вермахту стали факти зустрічі німців «як визволителів». Закономірність цього явища автор вбачає в тому, що соціалістичні перетворення викликали «внутрішні потрясіння» в Радянському Союзі [4]. Якщо говорити про Західну Україну, то у ствердженнях дослідника є слушність, бо надто вже різким виявився перехід до нового суспільного ладу в цьому регіоні внаслідок радянізації, яка викликала спротив усіх верств місцевого люду.

У багатьох публікаціях західні автори констатують розгубленість і втрату контролю над ситуацією з боку компартійної верхівки Радянського Союзу. А. Тейлор стверджує це тому, що впродовж перших днів гітлерівської агресії «з Москви не надходило жодних чітких вказівок» [5]. Німецький історик В. Ботт зауважує, що лише 3 липня 1941 р. Сталін за дорученням Політбюро ЦК партії звернувся до народу, причому цей акт він вважає «демонстрацією відчайдушної безпорадності» [6]. Про «панічні настрої» у партійній еліті пише у вже згаданій книзі І. Неандер.

Як відомо, у ході війни було сформовано кілька надзвичайних органів воєнного часу, серед яких – Ставка Верховного Головнокомандування, Державний Комітет Оборони та ін. Цей факт, а також помітний перерозподіл функцій та повноважень між партійними, державними і надзвичайними структурами дав підстави окремим західним дослідникам стверджувати про встановлення в Радянському Союзі «авторитарного режиму», що спричинив у період війни падіння ролі партійного керівництва країною. Так, німецький радянолог Х. Брам у своїй книжці з цього приводу наголошує категорично: «Немає навіть натяку на те, що ЦК під час війни був важливим керівним органом». Політбюро ж «брало участь у прийнятті рішень лише з правом дорадчого органу» [7].

Один із авторів колективної праці «Німецький рейх і Друга світова війна» І. Гофман, характеризуючи надзвичайні заходи партійно-радянського керівництва СРСР, наполягає на тому, що їх не можна розглядати у відриві від масових репресій довоєнних років, які пізніше сама КПРС кваліфікувала як «справжні злочини на ґрунті зловживання владою» [8].

Більшість німецькомовної літератури про Другу світову війну позначена германоцентризмом. На цьому фоні власним дослідним кредо вирізняється професор Бохумського університету Б. Боневич, який 1984 р. видав книжку «Велика Вітчизняна війна: від німецького нападу до радянської перемоги» [9]. Нашу увагу привернув третій розділ видання «Політична система випробовується війною», де автор дає оцінки «патріотичній мобілізації» населення, організаторській ролі більшовицької партії, розглядає участь різних народів СРСР, у тому числі й українського, позицію Православної церкви. Окремі матеріали торкаються перебудови економіки на військовий лад, перебазування продуктивних сил на схід, постачання населення. Не у всьому послідовний дослідник висловлює цікаві міркування. Він зазначає, зокрема, що «відсутність ентузіазму населення» в захисті батьківщини «не підтверджується

джерелами», а соціалістична система стала «одним із факторів перемоги». У кількох розділах («Партія і держава», «Партія й армія») Боневич акцентує увагу на зростанні ролі партійних органів «у всіх галузях суспільного життя» – на фронті, в економіці, суспільній сфері. Характеризуючи місце ВКП(б) в організації антинацистського руху Опору, вчений стверджує: «Партизани до кінця залишалися в першу чергу інструментом партії». Цей вислів наводимо ще й тому, що він підтверджує власні спостереження й оцінки автора.

Для того, щоб уявити глибину контрастів німецьких історіографів, наведемо приклад іншого порядку. У книзі В. Хаута «Крим – Сталінград – Кавказ» українське суспільство подається в карикатурно-первісному вигляді [10]. Злидарюючі люди сподівання на краще пов'язували з приходом німецьких носіїв цивілізації. Стверджуючи, що південні регіони Радянського Союзу заселені кочівниками, автор зауважує: багато українців лише з появою частин Вермахту вперше побачили літаки й автомашины, а українські дівчата змогли, нарешті, вбратися в кольорові сукні, заборонені в радянські часи. Інший автор – К. Альман вважає, що шлях Вермахту до Сталінграда проліг не українськими, а «киргизькими степами» [11].

На консервативних позиціях базується колективна праця «Друга світова війна: ілюстрації, хроніка, документи», один із розділів якої присвячено «...світоглядній війні проти СРСР» (автор – Х.Г. Дамс), і він, як і решта, наповнений стереотипами епохи «холодної війни», далекий від об'єктивної характеристики ідеологічного протистояння в 1939 – 1945 рр. [12].

Окремо слід виділити творчий доробок одного з визначних лідерів німецького цеху військових істориків Г.-А. Якобсона, праці якого вирізняються новими на той час методологічними підходами [13]. Визначаючи свої власні книги (як і публікації інших своїх колег) такими, що обмежувалися лише військовим і державно-національним принципами висвітлення історії війни, Якобсон висловився за універсалізацію цих засад. Дослідник виділив п'ять принципів інтерпретації подій 1939 – 1945 рр. у світовій історіографії: військовий; національно-державний; регіональний; з точки зору світової історії; ідеологічний. Критикуючи чотири з них, Якобсон обстоює пріоритет «методу світової історії», «глобального принципу», який, на його думку, міг забезпечити найбільш повну, об'єктивну та всебічну реконструкцію подій воєнної доби. Концептуальні засади німецького вченого було розвинуто в працях інших істориків не лише в Німеччині, а й в інших країнах світу.

Тим часом науковці намагалися осмислити окремі явища, базуючись, зокрема, на локалізованому Якобсоном ідеологічному принципі. Оминаючи ті праці, у яких ішлося про ідеологічне протистояння між Радянським Союзом, Німеччиною, членами вісі «Рим – Берлін – Токіо» та Антигітлерівської коаліції, коротко схарактеризуємо лише ті, що подавали перипетії ідеологічної боротьби на території Радянського Союзу. У ще більш вузькому розумінні йдеться про ідеологію націй і народностей, що населяли СРСР, та національну політику Кремля.

Помітивши симптоматику трансформацій у національній доктрині партійно-радянської верхівки, зарубіжні історики визначили її як перехід від марксизму-

ленінізму до російського націоналізму. Підтвердженням слугували такі незаперечні факти: утвердження в свідомості мас ідеологеми «російський народ – старший брат» інших народів Союзу РСР; реанімація військових традицій російського народу і глорифікація його видатних полководців (О. Невського, Д. Донського, К. Мініна, Д. Пожарського, О. Суворова, М. Кутузова, Ф. Ушакова та інших); розробка нового тексту Гімну СРСР тощо. Професор Кельнського університету Б. Майстер так пояснював цей феномен: «Якщо новий суспільний устрій витримав під час війни перевірку на міцність, то не в останню чергу завдяки заклику до російського націоналізму, який в оболонці радянського патріотизму більше, ніж соціалізм, відповідав рівню свідомості інтелігенції і всього народу» [14].

Західні вчені, які уважно вивчали трансформацію сталінської національної доктрини в роки війни, констатують зміну ідеологічних акцентів. Так, американський аналітик К. Болен писав, що «...війна стимулювала у всій Європі, включаючи Радянський Союз, почуття націоналізму», що радянський уряд «...у своїй военній пропаганді сильно натискав на національні почуття і радянська преса виключно відображала російський націоналізм» [15].

Відомий югославський політичний діяч М. Джилас, згадуючи зустріч югославської делегації зі Сталіним під час війни, звертає увагу на те, що радянський лідер у розмові замість звичного словосполучення «Радянський Союз» використовував слово «Росія». На думку цього дослідника, «це означало, що він не лише інспірує російський патріотизм, а й захоплюється ним, себе з ним ідентифікує» [16].

Убесіді з відомим англійським журналістом А. Вертом «один дуже ортодоксальний комуніст», характеризуючи зміну гасел і акцентів національної політики партії, говорив: «...Було абсолютно необхідно проголосити «націоналістичний неп» [17].

Та навіть без такого повороту в політиці Кремля антикомуністичні сили у національних республіках послідовно вели боротьбу проти радянської влади. Антисталінській позиції в радянському суспільстві присвячено працю американського дослідника Д. Фішера, у якій розкриваються причини й форми спротиву більшовицькому режиму, його вплив на масову свідомість [18].

Витоки, ідейні джерела, причини самостійницького руху на території України в період Другої світової війни, його організаційні форми та реальні результати стали предметом спеціального дослідження багатьох зарубіжних дослідників, а праці П. Альтера, Б. Анберсона, Д. Армстронга, Ф. Баркгорна, Д.К. Марпліса, Р.С. Салліванта, Х. Сетон-Вотсона, Е.Д. Сміта стали класичними [19 – 26]. Та якщо дослідження П. Алтера та Е.Д. Сміта мають переважно теоретичний характер, то всі інші апелюють до конкретно-історичної тематики. Саллівант і Марпліс обґрунтовують, яким чином більшовицька політика в Україні вплинула на деформацію суспільної свідомості, звертаючи увагу на те, що «сепаратистські тенденції» придушувалися жорсткими репресивними методами. Глибока за аналізом теоретичних підвалин українського націоналізму, його організаційної структури, еволюції ідеологічних і програмних засад, практичної діяльності праця Д. Армстронга – перша і єдина у своєму роді спроба комплексного дослідження цього історичного феномену в

зарубіжній історіографії. Об'єктивна реконструкція подій, аналітичні, неупереджені підходи забезпечили не лише високий науковий рейтинг дослідження, а й переведення «українського питання» з політичної в суто дослідницьку площину.

Публікації теоретичного спрямування дають змогу зрозуміти динаміку складних суспільних процесів, основу яких становлять фактори самоорганізації людських спільнот, їх національної самоідентифікації, виникнення політичних та військових структур, які беруть на себе функції репрезентантів і борців за інтереси окремих категорій населення та націй, тощо.

Ознайомлення з працями А. Авторханова, Р. Арона, З. Бжезінського, Е. Гобсбаума, Н. Дейвіса, Е. Каннетті, Р. Конквеста дали можливість простежити взаємозв'язок між різними чинниками суспільного розвитку й реальний зміст таких понять, як «народ», «влада», «режим», «партії», «суспільні рухи», «громадські об'єднання», а також з'ясувати необхідний мінімум умов для суспільної самодіяльності й різних форм волевиявлення населення, здатність реально впливати на ті чи інші явища й процеси [27 – 33].

Саме в зарубіжній україністиці вперше з'явилися публікації, у яких розкривається діяльність громадських, церковних, політичних інституцій, військових діячів, учених і митців, котрі виявили власну суспільну позицію в період окупації. Татуйовані радянською історіографією, у зарубіжних публікаціях постають живі образи людей з притаманними їм сильними рисами характеру, успіхами й невдачами. Ось такими є статті Л. Винара про Є. Онацького та О. Оглоблина і книжка Ю. Семенка про В. Доленка [34; 35].

До проблеми українського національно-визвольного руху зверталися також історики сусідніх держав, на території яких діяли осередки ОУН та підрозділи УПА. Проте якщо в Румунії та Угорщині на цю тему є лише кілька помітних публікацій, то у Чехії, Словаччині, а особливо у Польщі, написано значно більше [36; 37]. Звичайно, праці останнього часу істотно відрізняються від тих, що з'явилися за комуністичного режиму і виконували швидше ідеологічну, а не наукову функцію.

Окремий історіографічний сегмент ця проблематика посідає в Польщі, що пояснюється гостротою українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни, протидією українського й польського націоналістичних рухів в ареалах спільного проживання – Холмщині та Підляшші, Надсянні, Волині, Галичині. Оскільки йдеться про величезний масив літератури, зосередимо увагу лише на тих, які ілюструють основні тенденції польської історіографії.

Публікації із зазначеної теми з'явилися ще за часів Польської Народної Республіки, і однією з перших стала нині загальновідома, а тоді вилучена з наукового обігу книжка А. Тесняка і В. Шоти «Дорога в нікуди». Заслугою авторів було відтворення основних напрямів діяльності Організації українських націоналістів та Української повстанської армії, констатування їхньої співпраці з польським пролондонським підпіллям. Однак це не завадило авторам дати різко негативну оцінку обом інституціям [38].

Згідно з установками тодішнього керівництва країни польські історики замовчували факт про те, що самостійницький рух в Україні, спрямований проти

нацистських окупантів і більшовицького режиму, мав на меті відродження суверенної державності. Натомість на передній план висувалися факти колаборації та нищення польського населення підрозділами УПА. Найбільш типовими в цьому плані стали праці Е. Пруса, в яких не лише визначались історіографічні орієнтири, а й відповідними чином формувалася громадська думка в «народно-демократичній» Польщі [39].

Демократизація з 80-х років минулого століття політичного курсу в цій країні позитивно позначилася на підходах польських істориків до висвітлення цієї теми, сприяла подоланню ідеологічних пріоритетів, псевдопатріотичних мотивів, якими й далі користувалася частина вчених, публіцистів, громадських і політичних діячів. Першими «ластівками» оновленої наукової літератури стали монографії А. Зеби, Т. Ольшанського, Б. Скарадзинського [40; 41; 42]. Виникла навіть так звана група ревізіоністів, праці яких демонстрували прагнення відійти від усталених стереотипів і стати на суто наукову методологію дослідження процесів польсько-українських стосунків періоду Другої світової війни. До цієї когорти належать Г. Грицюк, З. Ковалевський, Г. Мазур, В. Менджецький, Г. Мотика, А. Сова, Т. Стриєк та інші вчені [43 – 49].

Традицію об'єктивної, зваженої, документально підкріпленої інтерпретації подій у польсько-українському прикордонні заклав «старійшина» польської історіографії Р. Тожецький, праці якого вважаються класичними в обох країнах [50]. Характерною ознакою творчої школи цього дослідника стала відсутність кон'юнктури, будь-яких уподобань і спроб перекласти провину за міжнаціональний конфлікт на одну з сторін, прагнення побачити в цих стосунках позитивні й конструктивні моменти.

Серед польських авторів багато безпосередніх учасників і свідків тих подій, які саме й виступають із звинувачувальних позицій стосовно ролі ОУН та УПА у міжнаціональній різанині. У цій групі слід виділити Є. Венгерського, В. Романовського, Є. і В. Семашків, А. Перетятковича, Ч. Піотровського, В. Філяра [51 – 56]. Базуючись лише на свідченнях учасників, свідків і жертв з польської сторони, названі автори (особливо це стосується найбільш ґрунтовної праці Є. і В. Семашків) не залучають джерел іншого походження, а тому доходять до тенденційних узагальнень і висновків. Більше того, без жодних документальних підтверджень Семашки «закидають» українським націоналістам співпрацю з нацистами в нищенні поляків упродовж німецької окупації.

І «ревізіоністи», і «традиціоналісти» трактують дії ОУН та УПА щодо польської людності як злочинні, хоча перші визнають помилкову національну політику польського уряду в міжвоєнний період, антиукраїнські акції Армії Крайової, а також надмірність дій польських властей, пов'язаних із виселенням цивільного українського населення під час операції «Вісла». «Традиціоналісти» вважають депортацію української меншини в північно-західні регіони Польщі та її асиміляцію вимушеним кроком, виправданим попередніми подіями.

Осібну позицію посідають польські історики українського походження. У працях Р. Дрозда, Є. Місила, В. Мокрого, М. Сивицького ОУН та УПА постають як військово-політичні репрезентанти тієї частини українського народу, яка боролася за суверенну

національну соборну державу [57 – 60]. Якщо на Волині націоналістичні боївки сповідували здебільшого наступальну тактику, то в Закарпатті вони вели оборонні бої проти комуністичної влади, яка прагнула розв'язати «українське питання» методами довоєнних попередників – ендеків. Вказані автори виступають проти насадження стереотипу про вину самих українців за вчинені польською владою утиски й моральне виправдання цих заходів, вважаючи операцію «Вісла» акцією колективної відповідальності українців, що була порушенням міжнародного права.

Тема українсько-польського протистояння й нині залишається домінуючою в польській історіографії, хоча є лише одним із багатьох напрямів дослідження Другої світової війни.

Окремо виглядає російська історіографія. Період демократизації і гласності у СРСР, започаткований М. Горбачовим, доволі специфічно вплинув на вітчизняний історіографічний процес. «Кинуті напризволяще» ідеологічною цензурою історики й публіцисти поринули в пошук сенсаційних матеріалів, акцентуючи увагу на недоліках. Суцільну глорифікацію комуністичної суспільної організації змінило суцільне її очорнення. Та, як це завжди відбувається в перехідні епохи, поряд із стихією розкріпачення відбулося усвідомлення інтелектуальної свободи, що супроводжувалося серйозним і глибоким вивченням архівних документів, до яких, нарешті, відкрився більш широкий доступ. У результаті з'являються публікації, що містять спроби переосмислення методологічних підходів, нову постановку досліджуваних проблем, а також позбавлену політичних нашарувань інтерпретацію подій Другої світової війни.

Незважаючи на «дитячі хвороби» становлення історіографії на пострадянському просторі, знайшлися професіонали, які гідно сприйняли виклик часу і впродовж 1990-х рр. продемонстрували високий рівень осмислення воєнних подій. Зважаючи на об'єктивну ситуацію і те, що основні архівні матеріали зберігаються в Москві, не дивно, що саме російські історики задали тон у цій справі. З'явився цикл праць, у яких аналізуються природа, механізми й технології ленінської, а потім і сталінської моделей суспільного устрою, причини трансформацій політичної лінії, сильні й слабкі сторони вождівського режиму, процес і наслідки репресій 1930-х рр., складання й функціонування номенклатурної системи та інші проблеми [61]. Серед них особливо слід виділити воєнно-історичні нариси «Великая Отечественная война» у чотирьох книгах, у яких по-новому висвітлюються не лише суто воєнні питання, а й стан суспільства, державних і громадських інституцій, рух Опору тощо [62].

Крім узагальнюючих праць, у Російській Федерації з'явилося чимало монографічних робіт, які порушують проблеми досліджуваної теми. Своєрідним прологом стала праця Д. Волкогонова, виконана в жанрі політичного портрета [63]. І хоча в центрі дослідження перебуває Й. Сталін, Д. Волкогонов торкається різних подій, у тому числі воєнної доби. Маючи практично необмежений доступ до утаємничених у радянські часи архівних документів, автор сповна скористався можливістю сказати правду про війну в усіх її вимірах. Особливий інтерес викликають сюжети, де розкриваються настрої радянських людей – червоноармійців, цивільного населення,

керівництва країни, вищого командного складу збройних сил, а також функціонування суспільного організму, різних його елементів за екстремальних умов війни.

По суті, першою спробою наукової реконструкції формування та функціонування специфічно радянського соціального прошарку – номенклатури – слід вважати монографію М. Восленського [64]. Називаючи її «пануючим класом» у СРСР, автор аналізує технологію відбору, підготовки, ідеологічного виховання, ротації партійно-радянських кадрів, які фактично володіли всіма важелями влади й виконували управлінські функції в партійно-державних і громадських інституціях.

Прагненням з'ясувати причини й наслідки складних суспільно-політичних процесів 30 – 40-х рр. пройнята книга Л. Гордона та Е. Клопова [65]. Автори підводять читача до розуміння того, як діяла система, створена Сталіним, яким чином це відбивається на функціонуванні всіх ланок державного механізму і суспільства в цілому.

Окремі фрагменти, присвячені періоду війни, містить праця відомого історика й публіциста Р. Медведєва [66]. Об'єктивний портрет одного з керівників України – М. Хрущова, який діяв у вищому ешелоні влади притаманними йому засобами і водночас був людиною з усіма іманентними рисами, сильними і слабкими виявами, – такою постає ця неоднозначна фігура, через призму якої проступають тогочасні події.

Визнаний російський інтелектуал Р. Піхоя здійснив аналітичний зріз історії влади в Радянському Союзі [67]. Оскільки її стрижнем упродовж багатьох десятиліть залишалася Комуністична партія, автор зосереджує увагу на засобах реалізації програмних положень цієї організації, що на практиці переросла рамки політичної організації класичного типу й перетворилася на своєрідний номенклатурний орден.

Особливості прийняття і втілення в життя політичних рішень у роки війни охарактеризував у своїй монографії В. Секістов [68]. А однією з перших на пострадянському просторі до проблем психології війни звернулася О. Сенявська [69]. На ексклюзивній джерельній базі дослідниця простежує морально-психологічний стан різних категорій населення за умов війни, формулює певні закономірності й особливості, робить цікаві теоретичні узагальнення.

Лише в пострадянській історіографії з'явилася можливість позбутися ідеологічних кліше в розробці інших тематичних напрямів. До таких «болісних» і складних явищ належить колаборація. Політичні, соціально-економічні, морально-психологічні передумови, форми співпраці населення окупованих територій та радянських військовополонених із ворогом стали предметом вивчення М. Семиряги [70]. Не з усіма думками вченого можна погодитись, однак заслуговує на увагу те, що він зробив перший крок у розробці цієї проблеми.

До початку перебудови в науковій літературі не висвітлювалися масові депортації населення, що були однією з форм репресій сталінського режиму. У працях В. Парсаданової вперше на підставі різноманітних документів розкриваються підготовка й хід депортацій з території Західної України і Західної Білорусії, які стали засобом радянської краю, упокорення його населення і придушення «українського сепаратизму» [71].

У 90-х рр. ХХ ст. у Російській Федерації з'явилося кілька праць, присвячених діяльності антифашистських комітетів у Радянському Союзі. Це насамперед кандидатська дисертація С. Пономарьова «Антифашистский комитет советской молодежи» та монографія Н. Петрової «Антифашистские комитеты в СССР: 1941 – 1945 гг.» [72; 73]. Якщо в дисертаційному дослідженні йдеться про те, що антифашистський комітет радянської молоді створено для обслуговування передовсім зовнішньополітичних інтересів Кремля, то праці Н. Петрової бракує критичного ставлення до зображуваних подій.

У притаманній автору манері (з елементами публіцистики, посиланням на джерела і вибіркоким компонуванням фактичного матеріалу) описує окупаційний період Б. Соколов, у книжці якого розглядаються також проблеми організації антифашистського руху Опору, колаборація, «польське питання» [74]. Більш відповідально аналізує партизанський рух В. Боярський, хоча й у його роботі немає посилань на літературу, архівні документи [75]. Однак систему організації та керівництва боротьбою проти окупантів, еволюцію стратегії й тактики, роль партії та силових структур, результативність та уроки дій «народних месників» у дослідженні розкрито ґрунтовно.

Підсумовуючи, слід зазначити, що російська історична наука й далі вивчає розвиток українського суспільства, ревниво звикається з думкою про історичне право народу на державотворення як самодостатньої спільноти.

Обсяги цієї статті обмежують автора в історіографічному аналізі. Та з викладеного змісту думок доходимо висновку, що зарубіжна література значно менше політизована й заідеологізована. Навіть з поправкою на певну антирадянську упередженість деяких західних учених і публіцистів у їхніх працях превалюють критичні оцінки суспільної моделі більшовицького зразка, зокрема у тій частині, що стосується діяльності громадських інституцій та масових рухів, прагнення максимально наблизитися до розуміння глибинних суспільно-політичних процесів, досягнути їхній механізм і технології, простежити причинно-наслідкові зв'язки.

Розпад СРСР і поява незалежних держав на пострадянському просторі викликали непересічний інтерес до України, вибору її стратегічного вектора розвитку. Європейський світ не байдужий до долі народу, що мешкає на сході континенту, спонукає до інтеграційного розвитку, особливо у світоглядній сфері. Тому необхідно знати думки зарубіжних (східних і західних) дослідників української історії та винести відповідні уроки для формування стабільної демократії як запоруки цивілізованої перспективи українського суспільства.

Джерела та література:

1. Schmeiderer U. *Die Aussen politik der Sowjetunion* / U. Schmeiderer. – Stuttgart, 1980. – S. 72.
2. Neander I. *Grundzuge der russische Geschichte* / I. Neander. – Darmstadt, 1970. – S. 247.
3. Hoffmann J. *Die Ostlegionen, 1941–1943: Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen sm deutsche Heer* / Hoffmann J. – Friburg, 1976. – S. 11; Pachter H. *The Fall and Rise of Europe: A Political, Social and Cultural History of the Twentieth Century* / Pachter H. – New-York, 1975. – P. 256.
4. *War: A Historical Political and Social Study*. – Santa Barbara, 1978. – P. 141.
5. Taylor A. *The Second World War: An Illustrated History* / A. Taylor. – London, 1975. – P. 103.
6. Bott W. *Die Gesetze des Krieges: Eine Kritik der sowjetischen Militärwissenschaft* / W. Bott. – München, 1974. – S. 87.
7. Brahm H. *Von der innerparteilichen. Demokratie unter Lenin zur Autokratie Sralins (1917 – 1945)* / H. Brahm. – Köln, 1974. – S. 18 – 19.
8. *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*. – Stuttgart, 1979. – Bd. 4. – S. 1079, 1087.
9. Bonwetsch B. *Der "Crosse Vaterländische Krieg"* / B. Bonwetsch. – Stuttgart, 1984.
10. Haut W. *Krim – Stalingsd – Kaukasus* / W. Haut. – Friedberg 3. – 1977.
11. Alman K. *Panzer vor* / K. Alman. – Bochuv, 1974.
12. *Der 2. Weltkrieg*. – Munchen, 1983.
13. Jacobsen H.-A. *Der Zweite Weltkrieg. Grundzüge der Politikund Strategie in Document* / H.-A. Jacobsen. – Frankfurt-am-Mein – Hamburg, 1965.
14. *60 jhare Sowjet – Russland*. – Hannover, 1977. – P. 31.
15. *Foreign Relation of the United States. Diplomatic Paper. Vol. IV*. – Washington D.C., 1966. – P. 813.
16. Джилас М. *Разговоры со Сталиным* / М. Джилас. – Смена, 1990. – № 1. – С. 133.
17. Werth A. *Russia at War 1941 – 1945* / A. Werth. – London, 1964. – P. 250.
18. Fisher G. *Soviet Opposition of Stalin: A Case Studying World War II* / G. Fisher. – Cambridge, 1952.
19. Alter P. *Nationalism* / Peter Alter. – London, New-York, Sydney, Auckland, 1994.
20. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections of the Origin and Spread of Nationalism* / B. Anderson. – Cornell, 1983.
21. Armstrong D.A. *Ukrainian Nationalism* / D.A. Armstrong. – New-York, 1963. – 361 p.
22. Barghoorn F.C. *Soviet Russian Nationalism* / F.C. Barghoorn. – New-York, 1976. – 330 p.
23. Marples D.K. *Stalinism in Ukraine in the 1940-s.* / D.K. Marples. – N.Y., 1991.
24. Sullivant R.S. *Soviet Politic and the Ukraine. 1917–1957.* / R.S. Sullivant. – New-York, 1962. – 438 p.
25. Seton-Watson H. *Nations und States. An Enqueiry Into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism* / H. Seton-Watson. – Boulder, 1977.
26. Smith A.D. *The Ethnic Revival in the Modern World* / A.D. Smith. – Cambridge, 1981.
27. Авторханов А.Г. *Технология власти* / А.Г. Авторханов // *Вопросы истории*. – 1991. – № 1 – 12; Авторханов А.Г. *Ленин в судьбах России* / А.Г. Авторханов. //

- Новый мир. – 1991. – № 1. – С. 165 – 179; Авторханов А. Империя Кремля / А. Авторханов. – Минск, Москва, 1991. – 42 с.
28. Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон. – К., 2000. – 686 с.
29. Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / З. Бжезінський. – Львів – Івано-Франківськ, 2000. – 236 с.
30. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914–1991 / Е. Гобсбаум. – К., 2001. – 544 с.
31. Дейвіс Н. Європа. Історія / Н. Дейвіс. – К., 2000. – 1464 с.
32. Каннеті Е. Маса і влада / Е. Каннеті. – К., 2001. – 416 с.
33. Конквест Р. Роздуми над сплундрованим сторіччям / Роберт Конквест. – К., 2003. – 377 с.
34. Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією (1894–1979) / Любомир Винар // Український історик. – 1980. – № 1 – 4. – С. 153 – 174; Його ж. Олександр Петрович Оглоблин (1899–1992) // Український історик. – 1993. – № 1 – 4. – С. 7 – 57.
35. Семенко Ю. Пам'яті В.А. Доленка / Ю. Семенко. – Мюнхен, 1975.
36. Zelinskys B. Ukraínci v Cechach a na Morawe. 1894 – 1944 / B. Zelinskys. – Praha, 1995.
37. Slavik V. Prava tvazbanderovcev. Akce u porti civilni citi / V. Slavik. – Praha, 1948; Chnoupek B. Banderovci / B. Chnoupek. – Bratislava, 1989.
38. Szeszniak A. Droga do nikad. Dzialalnoss organizacji ukrańskich najonalistow I jej likwidacja w Polsce / A. Szeszniak, W. Szota. – Warszawa, 1973. – 587 s.
39. Prus E. Herosi spod znaka tryzuda / E. Prus. – Warszawa, 1985. – 346 s.; Prus E. Wladyka Swietojurski / E. Prus. – Warszawa, 1985. – 336 s.; Prus E. Atamania UPA / E. Prus. – Warszawa, 1988. – 367 s.; Prus E. Legenda kresow: Szare szeregi w walce z UPA / E. Prus. – Wroclaw, 1995. – 263 s.
40. Zieba A. Ukraínci i powstancie Warszawskie / A. Zieba. – Znak. – 1982. – № 10–12.
41. Lukaszow J. Walki polsko-ukrańskie 1943 – 1947 / J. Lukaszow, T. Olszanski. – Zeszyty Historyczne. – 1989. – № 90. – S. 159 – 199.
42. Podlaski K. Bialorusini, Litwini, Ukrańcy / K. Podlaski, B. Skaradzinski – Bialostok, 1990. – 148 s.
43. Hryciuk G. "Kumityt". Polski Komitet Opiekuncsy Lwow miasto w latach 1941 – 1944 / G. Hryciuk. – Torun, 2000. – 170 s.; Hryciuk G. Polacy we Lwowe 1939 – 1944. Zycie codzienne / G. Hryciuk. – Warszawa, 2000. – 432 s.
44. Ковалевський З. Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії / З. Ковалевський // Україна – наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26 – 27. – С. 200 – 232.
45. Mazur G. Polityka sowiecka na "Zachodniej Ukraine" 1939 – 1941 (zaris problematyki) / G. Mazur. – Zeszyty Historyczne (Paryz), 1999. – Z. 130. – S.73 – 74; Mazur G. Pokucie w latach drugiej wojny swiatowej / G. Mazur. – Krakow, 1994. – 207 s.
46. Medrzecki W. Polskie relage pamietnikarskie i wspomieniowe jako zrodlo do badania stosunkow polsko- ukrańskich w okresie II wojny swiatowej / W. Medrzecki. – Przegląd Wschodni. – T. IV. – Z. 1(13). – 1997. – S. 227 – 233.

47. Motyka G. *Pany i rezuny. Wspolpraca AK-WIN i UPA 1945–1947* / G. Motyka, R. Wnuk. – Warszawa, 1997. – 212 s.; Motyka G. *Tak bylo w Bieszczadach. Walki polsko-ukrainskie 1943 – 1948* / G. Motyka. – Warszawa, 1999. – 552 s.
48. Sowa A.L. *Stosunki polsko-ukrainskie 1939 – 1947* / A.L. Sowa. – Krakow, 1998. – 342 s.
49. Stryjek T. *Czy Polsce potrzebna jest upowska Norymberga?* / T. Stryjek. – Wiesz. – Kwiecien, 2000. – S. 137 – 151.
50. Torzecki R. *Kwestia ukrainsko w polityce III Rzeszy. 1933 – 1943* / R. Torzecki. – Warszawa, 1972. – 388 s.; Torzecki R. *Konyтакты polsko-ukrainskie na tle prodlemu ukrainskiego w polityce polskiego rządu emigracyi nego i podziemia (1939 – 1944)* / R. Torzecki // *Dzieje najnowsze.* – 1981. – № 1 – 2. – S. 319 – 346; Torzecki R. *Sprawy polsko-ukrainskie w czasie II wojny swiatowej* / R. Torzecki // *Zustriczi.* – 1990. – № 3 – 4. – S. 104 – 117; Torzecki R. *Polacy i ukraincy. Sprawa ukrainska w czasie II wojny swiatowej na terenie II Rzeczypospolitei* / R. Torzecki. – Warszawa, 1993. – 349 s.
51. Wegierski J. *Armia Krajowa w okregacIn Stanislawow i Tarnopol* / J. Wegierski. – Krakow, 1996. – 337 s.; Wegierski J. *W lwowskiej Armii Krajowej* / J. Wegierski. – Warszawa, 1999. – 316 s.
52. Romanowski W. *ZWZ-AK na Wolyniu 1919 – 1944* / W. Romanowski. – Lublin, 1993. – 407 s.
53. Siemasko W. *Ludobojstwo dokonane pzzez nacjonalistow ukrainskidi na ludnosci polskiej Wolynia 1939 – 1945* / W. Siemasko, E. Siemaszko. – T. 1 – 2. – Warszawa, 2000. – 1440 s.
54. Peretiatkowicz A. *Polska samooborona w okolicacIn Luska* / A. Peretiatkowicz. – Katowice, 1995. – 252 s.
55. Piotrowski Cz. *Przez Wolyn i Polesie na Podlasie* / Cz. Piotrowski. – Warszawa, 1998. – 264 s.
56. Filar W. *"Burza" na Wolyniu* / W. Filar. – Warszawa, 1997. – 288 s.; *Przed akcja "Wisla" byl Wolyn. Praca zbiorowa pod red. W.Filara, 2000.* – 186 s.
57. Drozd R. *Droga na zachod. Osadnictwo ludnosei ukrainskiej na ziemiach zachodnich i polnocnich Polski w ramach akcji "Wisla"* / R. Drozd. – Warszawa, 1997. – 190 s.; Drozd R. *Politika wladz wobec ludnosci ukrainskiej w Polsce w latach 1944 – 1989* / R. Drozd. – Warszawa, 2001. – 380 s.
58. Misilo E. *Kwestia ukrainska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939–1944. Dokumenty* / E. Misilo. – Zustriczi. – 1990. – № 3 – 4. – S.141 – 172.
59. Mokry W. *Nie wojskowy lecz polityczny cel wysiedlenczej akcji "Wisla" w 1947 r.* / W. Mokry. – *Problemy ukraincow w Polsce po wysiedlenczej akcji "Wisla" 1947 roku.* Pod red. W.Mokrego. – Krakow, 1997. – 466 s.
60. Siwicki M. *Dzieje konfliktow polsko-ukrainskich* / M. Siwicki. – T.1–3. – Warszawa, 1992–1994.
61. *Война и политика, 1939 – 1941.* – М., 1999. – 495 с.; *Война. 1941 – 1945. Факты и документы* / [под ред. О.А. Ржешевского]. – М., 2001. – 478 с.; *Вторая мировая война. Актуальные проблемы.* – М., 1995. – 368 с.; *Народ и война: 50 лет Великой Победы.* – СПб., 1995. – 336 с.; *Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация: в 2 т.* – М., 1996. – Т.2. – 720 с.; *Суровая драма народа / Ученые и*

- публицисты о природе сталинизма. – М., 1989. – 512 с.; Вторая мировая война: Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований. – М., 1996. – 700 с.; Россия в 1941 – 1945 гг.: проблемы истории и историографии: Межвуз. сб. науч. ст. / Л.В. Храмов и др. – Самара, 1995. – 180 с.; История и сталинизм / Сост. А.Н. Мерцалов. – М., 1991. – 448 с.
62. Великая Отечественная война 1941 – 1945. Военно-исторические очерки: У 4-х кн. – М., 1998. – 672 с.
 63. Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й.В.Сталіна: У 2-х кн. / Д.А. Волкогонов. – К., 1990. – 672 с.
 64. Восленський М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М.С. Восленський. – М., 1991. – 624 с.
 65. Гордон Л.А. Что это было ? / Размышления о предпосылках того, что случилось с нами в 30 – 40-е годы / Л.А. Гордон, Э.В. Клопов. – М., 1989. – 320 с.
 66. Медведев Р. Н.С. Хрущев. Политическая биография / Рой Медведев. – М., 1990. – 304 с.
 67. Пихоя Р.Г. Советский Союз: История власти / Р.Г. Пихоя. – М., 1998. – 390 с.
 68. Секистов В.А. Война и политика / В.А. Секистов. – М., 1989. – 453 с.
 69. Сенявская Е.С. Человек на войне. Историко-психологические очерки / Е.С. Сенявская. – М., 1997. – с.; Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: Исторический опыт России / Е.С. Сенявская. – М., 1999. – 383 с.
 70. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М.И. Семиряга. – М., 2000. – 866 с.
 71. Парсаданова В. Депортации населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. / В. Парсаданова // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 26 – 44.
 72. Пономарев С.С. Антифашистский комитет советской молодежи: дисс. ...канд. истор. наук / С.С. Пономарев. – М., 1996. – 189 л.
 73. Петрова Н.К. Антифашистские комитеты в СССР: 1941 – 1945 гг. / Н.К. Петрова. – М., 1999. – 304 с.
 74. Соколов Б.В. Оккупация / Б.В. Соколов. – М., 2002. – 347 с.
 75. Боярский В.И. Партизаны и армия: история утерянных возможностей / В.И. Боярский [под общ. ред. А.Е. Тараса]. – Минск – Москва, 2001. – 304 с.

© **Николай ГОЛОВКО**

НАЦИОНАЛЬНЫЕ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ПЕРИОДА ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ЗАРУБЕЖНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Анализируются взгляды зарубежных историографов относительно мировоззренческой деятельности общественно-политических институций Украины, трансформации идеологических принципов, вызванных обстоятельствами войны. Зарубежные исследователи находились вне влияния коммунистической доктрины, имели беспристрастные взгляды, широкий доступ, к архивным документам, и очевидно, их труды отмечаются тематическому разнообразию, помогают ликвидировать «белые пятна», будут сближать противоположные точки зрения.

Ключевые слова: историография, мировоззрение, идеология, настроения, власть, морально-психологические предпосылки, публицистика, наука, политическая организация, националистическое движение.

© **Mykola GOLOVKO**

IS NATIONAL WORLD VIEW TRANSFORMATIONS OF PERIOD OF THE SECOND WORLD WAR: FOREIGN HISTORIOGRAPHY

In the article the looks of foreign historiographers are analysed in relation to world view activity of social and political instituciy of Ukraine, transformation of ideological principles, caused the circumstances of war. Foreign researchers were out of influence of communist doctrine, had impartial looks, wide access, to the archived documents, and obviously, their labours are marked thematic varieties, help to liquidate "white spots", will draw together the opposite points of view.

Keywords: historiography, world view, ideology, moods, power, morally psychological pre-conditions, publicism, science, political organization, nationalistic motion.

УДК 930.253:94(477)“1941 – 1947”

© **Тетяна СТРИХАРСЬКА**

ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКІ КНИЖКИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 рр.»)

На основі документів із фондової колекції музею досліджено як цінне історичне джерело червоноармійську книжку – документ, що засвідчував особу червоноармійців і молодших командирів під час проходження ними військової служби в лавах Червоної армії.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Червона армія, червоноармійська книжка, фондова колекція.

Тривали перші місяці Великої Вітчизняної війни. Жорстокі бої точилися на фронті від Баренцевого до Чорного моря. А переважна більшість задіяних на театрі воєнних дій воїнів (червоноармійці та молодші командири) не мали документа, що засвідчував би їхню особу. Передбачені Наказом народного комісара оборони СРСР від 20 червня 1940 р. службові книжки червоноармійців були дійсні тільки в мирний час і перед відправкою на фронт мали вилучатися. А солдатські медальйони із запискою, заповненою від руки власником, чи як їх ще називали «медальйони смерті», або просто – «смертники», введені ще в 1925 р., не могли слугувати офіційним документом. До того ж, серед червоноармійців побутувало повір'я, що заповнення записки – погана прикмета. Тому досить часто їх або взагалі не було, або вони залишалися незаповненими. Кадрові військові й ті, хто був призваний до лав Червоної армії ще до початку Великої Вітчизняної війни, мали солдатські медальйони на її початок. Відповідно до Наказу № 138 від 15 березня 1942 р. солдатські медальйони були скасовані, а згідно з Наказом НКО СРСР № 376 від 17 листопада 1942 р. зняті з постачання Червоної армії [1, 368].

Медальйони мали замінити червоноармійські книжки, новий зразок яких був затверджений Наказом НКО № 330 від 7 жовтня 1941 р. «Про запровадження червоноармійської книжки у воєнний час у тилу і на фронті» [2, 111]. У ньому, зокрема, читаємо:

«Негайно ввести в усіх частинах і закладах Червоної армії – як в тилу, так і на фронті – червоноармійську книжку з фотографією згідно із запропонованим зразком.

Червоноармійську книжку вважати єдиним документом, що засвідчував би особу червоноармійців і молодших командирів. До червоноармійської книжки вносити проходження військової служби й отримання предметів забезпечення (зброї, спорядження, обмундирування).

Червоноармійські книжки видавати червоноармійцям і молодшим командирам з моменту їхнього зарахування до частини, суворо за списками, під особистий підпис.

Вести червоноармійські книжки командирам чи заступникам командирів рот, ескадронів, батарей і команд. Начальникам штабів військових частин після перевірки записаних відомостей прикладати до книжок гербову печатку частини.

Перевіряти наявність червоноармійських книжок: у частинах, що перебувають у тилу, – щоденно на ранкових перевірках, у бойових частинах – за першої нагоди, але не рідше ніж один раз на три дні.

Кожному червоноармійцю і молодшому командирі червоноармійську книжку постійно мати при собі.

Червоноармійські книжки видавати на весь час проходження служби в Червоній армії, у разі переведення до іншої частини – пред'являти їх за новим місцем служби. Червоноармійців і молодших командирів, які не мають при собі книжок, затримувати як підозрілих і направляти до військової комендатури для встановлення особи.

Вносити зміни до червоноармійських книжок лише в присутності власника.

У разі звільнення з лав Червоної армії червоноармійські книжки здавати через командирів підрозділів до штабу частини для анулювання, замість них видавати військові квитки.

Ввести в дію оприлюднену «Інструкцію про порядок заповнення і ведення червоноармійської книжки».

Головному інтендантові Червоної армії в 15-денний термін виготовити й забезпечити діючу армію і внутрішні округи червоноармійськими книжками затвердженого зразка, а також надати вказівки про порядок виготовлення фотографічних карток...» [3, 38].

Проте забезпечення мільйонів військовослужбовців новими документами в такий складний період виявилось нелегкою справою, яка затягнулася до другої половини 1942 р.

Червоноармійська книжка акумулює інформацію про рядового бійця й молодшого командира Червоної армії і є цінним джерелом для дослідників історії війни. Однак і на сьогодні це питання залишається малодослідженим. Тому метою пропонованої розвідки є виявлення та глибокий аналіз наявних у фондах Меморіального комплексу червоноармійських книжок як важливого складника джерельної бази, єдиного документа, який би засвідчував особу червоноармійців і молодших командирів під час проходження військової служби в лавах Червоної армії.

Серед 323 червоноармійських книжок, виявлених у результаті вивчення фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., 30 – представлені в експозиції. Тому об'єктом дослідження стали решта – 293 документи. Із них 8 датовані 1941 р., 29 – видані в 1942 р., 52 – у 1943-му, 82 – у 1944-му, 75 – у 1945-му, 37 – у 1946-му та 10 – у 1947-му рр.

Однією з важливих ознак, що відрізняла новий документ від попереднього варіанта, була наявність фотографії власника. Проте це питання не було повністю вирішено навіть до закінчення війни. Серед досліджених документів тільки 55 мають фотографії. В одному із них, червоноармійській книжці командира відділення молодшого сержанта І.С. Бородавкіна, датованій 1941 р., вклеєне фото бійця з медаллю «Золота Зірка» на грудях і «підмальовано» від руки печатку, що нібито заходить на світлину [4]. Звання Героя Радянського Союзу воїн був удостоєний 24 грудня 1943 р. за бої на Черкащині. А в документі за 1944 р. червоноармійця О.З. Корнієнка – до війни актора, випускника театральної студії при Державному академічному драматичному театрі ім. І. Франка (у 1994 р. театру надано статус Національного), на місці фотографії зроблено запис: «Дійсне без фотокартки власника книжки» [5].

На другій сторінці документа – прізвище, ім'я, по батькові, військове звання, посада, найменування підрозділу, частини, у якій служив власник червоноармійської книжки, номер особового знака.

Третя і четверта сторінки містять загальні відомості про військовослужбовця. Пункт перший – номер військово-облікової спеціальності, другий – освіта.

Освітній рівень рядового й молодшого командного складу в рамках дослідженого документального масиву має такий вигляд: вищу освіту мали лише 17 осіб, неповну вищу – 15, середню та середню спеціальну – 72, закінчили 7 – 9 класів середньої школи 93 особи, 1 – 6 класів – 79, один малограмотний і двоє взагалі неписьменних.

Найнижчим рівень освіти був у воїнів старшого віку, призваних із сільської місцевості. Невисокий він і у призовників 1944 – 1945 рр., які перебували на окупованій території.

«Неписьменний» – така позначка міститься в червоноармійській книжці розвідника старшого сержанта І.М. Мезенцева, колгоспника з Курганської області (Російська Федерація) [6]. Брак освіти в бою, під час вилазок у тил ворога компенсували природній розум, кмітливість та винахідливість бійця. Упродовж року (з березня 1944-го до березня 1945-го) він став кавалером ордена Слави 3-х ступенів. У ході боїв за визволення Білорусії в лютому 1944р., увірвавшись до місць розташування противника, особисто знищив 7 ворожих солдатів, зазнавши поранення не залишив поля бою. Відповідно до Наказу від 7 березня 1944 р. молодший сержант І.М. Мезенцев був нагороджений орденом Слави 3-го ступеня. Згодом у боях на території Польщі відважний розвідник відзначився знову, за що був нагороджений ще двома орденами Слави 2-го та 1-го ступенів. Розвідникам під командуванням І.М. Мезенцева вдалося не лише знищити групу гітлерівців, а й захопити полоненого, який надав цінні відомості, що допомогли успішно прорвати

оборону противника. Медалями «За відвагу» та «За бойові заслуги» нагороджений червоноармієць О.О. Гартік, до війни – швець із Київщини, у документі якого примітка – «малограмотний» [7].

Дослідження третього пункту дає уявлення про національну належність воїнів Червоної армії. За результатами вивчення фондової колекції музею 134 власники червоноармійських книжок були вихідцями з України, 119 осіб – росіяни, 11 – євреї, 4 – туркмени, по 3 воїни – білоруси і татари. Палітру національного складу доповнюють поляки, вірмени, таджики, узбеки, казахи, грузини, азербайджанці, якути і калмики.

Серед досліджених документів і червоноармійська книжка Героя Радянського Союзу, узбека за національністю сержанта Розе Азімова, мобілізованого у вересні 1943 р. [8]. 25 червня 1944 р. він одним із перших на підручних засобах форсував р. Західну Двіну в районі с. Гриньова (Вітебська область, Білорусія), увірвався до траншеї противника і знищив значну кількість гітлерівців. У ході бою зазнав важкого поранення від розриву артилерійського снаряда противника. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 липня 1944 р. воїн був нагороджений медаллю «Золота Зірка». Після тривалого лікування в госпіталі через важку контузію на фронт не повернувся.

Далі міститься інформація про рік народження та рік призову (відповідно пункти чотири та п'ять). 63 власники червоноармійських книжок були призвані ще до війни і зустріли її, коли перебували в строю. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. про мобілізацію військовозобов'язаних у ряді військових округів призову підлягали особи 1905 – 1918 років народження [9, 22]. У серпні вікові рамки призовників були розширені за рахунок новоприбульців 1890 – 1904, 1919 – 1923 років народження. Першим днем мобілізації офіційно було оголошено 23 червня. Однак серед 12 власників досліджених документів, призваних у червні 1941 р., п'ятеро, як зазначено в червоноармійських книжках, були призвані вже 22 червня 1941 р. Одна з них – вчителька М.І. Омбиш, 1902 року народження, мобілізована в перший день війни Львівським міськвійськкоматом [10]. Прибула до лав Червоної армії 22 червня 1941 р. і морзистка О.М. Абрамова 1921 року народження, попри обмеження призову за віком. У роки війни – сержант, телеграфістка 2-го класу, кавалер орденів Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки та медалі «За бойові заслуги». Якщо проаналізувати документи за роками призову, то 83 належали призовникам 1941 р., 64 – 1942 р., 60 – 1943 р., 20 – 1944 р.

Службова книжка червоноармійця відкривалася текстом військової присяги, у новому зразку книжки цього передбачено не було. На четвертій сторінці, як правило, ставилася позначка про складання бійцем присяги. В окремих документах вшити текст самої присяги з підписом командира підрозділу, наприклад, у документі червоноармійця С.С. Адаменка [11]. До речі у фондах музею зберігається червоноармійська книжка старшого сержанта С.П. Ільїна, де поруч з текстом військової присяги Герой Радянського Союзу зробив запис: «Прийде час, побачиш тільки в музеях. 31.12.1960 р.» [12]. Медаллю «Золота Зірка» воїн був нагороджений 30 жовтня 1943 р. за форсування Дніпра та бої за визволення Києва.

У 1943 – 1944 рр. після визволення окремих регіонів від загарбників спостерігається повторний призов до лав армії осіб, які через різні обставини (оточення, тяжке поранення, полон і втечу, тощо) опинилися на окупованій території. У процесі дослідження виявлено п'ять таких осіб. 10 липня 1941 р. та 28 лютого 1943 р. призивався Київським міськвійськкоматом старшина Г.С. Меліхов – учасник оборони Києва [13]. Двічі – 25 березня 1942 р. та 16 січня 1943 р. – призивався й старшина Л.М. Карякін, який з 18 липня 1942 р. до січня 1943 р. перебував у полоні [14].

Після виходу з тилу до лав армії були мобілізовані учасники руху опору на окупованій території. Так, 3 листопада 1943 р. стала бійцем Червоної армії партизанка загону ім. Сталіна (Чернігівська область) Є.О. Кондрашова [15]. А в червоноармійській книжці молодшого сержанта В.Д. Ковальчука зазначено: «Призваний із партизанського загону 1 травня 1944 р.» [16]. Упродовж року, з травня 1944 р. до травня 1945 р. він став кавалером орденів Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступенів, Червоної Зірки та ордена Слави 3-го ступеня. У квітні 1945 р. було призвано до лав Червоної армії вивезеного на примусові роботи до Німеччини і звільненого союзними військами О.П. Березовенка [17].

Дослідження червоноармійських книжок свідчить, що вікового цензу призовників дотримувалися не завжди. Так, у червні 1941 р. Бородянським військкоматом Київської області було призвано П.І. Самоделкіна, 1897 року народження [18]. А Борис Воргуль добровільно став до лав армії в 1941 р. [19]. Почавши війну 13-річним хлопцем, згодом із боями пройшов територією України, Молдавії, Румунії та Угорщини. Війну закінчив у Празі. Зазнав два поранення, заслужив два ордени Слави, а в прохідному свідоцтві червоноармійця Б.П. Воргуля за 1945 рік, представленому в експозиції музею, читаємо: «Не підлягає призову за віком, рік народження – 1928» [20]. Загалом чотири червоноармійські книжки містять помітку про добровільну мобілізацію до лав армії, ще в п'ятьох зазначено про достроковий призов, наприклад, у документі червоноармійця В.І. Воробйова, 1925 року народження, призваного в 1942 р. Шумихинським РВК Курганської області (Російська Федерація) [21].

Завдяки пункту сьомому – спеціальність до призову в армію – можна створити колективний портрет переможця. Як свідчать документи, війну проти сильного зарозумілого ворога виграли вчорашні робітники (77 осіб) і колгоспники (38), інженери і студенти (67), шахтарі і вчителі (20), художники та актори (5).

Далі міститься інформація про місце народження, проживання та відомості про близьких родичів бійця. У пункт дев'ятий (група крові) часто вносилися відмітки про вакцинацію.

П'ята і шоста сторінки документа містять загальні відомості про проходження військової служби, участь у бойових операціях, поранення. Слід зазначити, що в процесі дослідження деяких червоноармійських книжок виявлені позначки про участь воїнів Червоної армії в локальних війнах і збройних конфліктах, які передували Великій Вітчизняній війні. Зокрема, старшина І.І. Щекотінов, учасник боїв у районі о. Хасан, у ході яких був контужений і нагороджений орденом

Червоного Прапора [22]. З початком Великої Вітчизняної війни у вересні 1941 р. Іван Іванович – член екіпажу бронепоезда «За Родину». Учасник боїв у районі р. Халхін-Гол, а в роки війни визволяв Україну старшина В.О. Каланчук. За відбиття атак противника на Букринському плацдармі був нагороджений медаллю «За бойові заслуги» [23]. Двічі, 14 грудня 1939 р. та 22 березня 1945 р., призивався старший сержант П.І. Кравченко [24]. У 1939 – 1940 рр. – учасник радянсько-фінляндської війни, з березня до листопада 1943 р. у складі партизанського загону ім. Жукова, а у березні 1945 р. Петро Іванович мобілізований Димерським РВК Київської області до Червоної армії.

До червоноармійських книжок вносилися відмітки і про нагородження та відзнаки, зокрема ордени, медалі, подяки ВГК. Цікавим є і той факт, що серед власників досліджених документів із фондової колекції музею 31 – Герой Радянського Союзу, 25 – кавалерів ордена Слави 3-х ступенів та один – кавалер чотирьох медалей «За відвагу» – старший сержант М.І. Мітельов [25]. Першою медаллю (1942 р.) відважний розвідник був нагороджений за захоплення «язика». Згодом у боях за м. Кривий Ріг гармата, у якій командиром розрахунку був молодший сержант М.І. Мітельов, знищила шість ворожих танків. Командир отримав другу медаль «За відвагу» (1943 р.). У 1944 р. за вдалий вихід у розвідку в боях на території Білорусії Михайло Іванович відзначений третьою медаллю. У ході Берлінської операції у квітні 1945 р. у вуличних боях гармата старшого сержанта М.І. Мітельова пробивала барикади противника прямою наводкою. У 1945 р. 23-річний харків'янин став кавалером чотирьох медалей «За відвагу».

Через брак передбачуваного пункту для внесення відомостей про поранення у 31 документі зроблені відповідні записи від руки. Наприклад, у червоноармійській книжці старшини А.В. Чхаїдзе, який мав чотири поранення, зокрема два важких [26]. Відважно воював на полях битв і кавалер орденів Червоної Зірки, Слави 2-го та 3-го ступенів та медалі «За відвагу» сержант Г.Й. Власенко, який у ході запеклих боїв, як зазначено в червоноармійській книжці, теж отримав чотири поранення [27]. У документі старшого сержанта В.П. Бондаренка внесено запис: «Демобілізований згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 вересня 1945 р. як такий, що має три поранення» [28].

Цікавим для дослідження є розділ, що містить відомості про речове забезпечення бійців Червоної армії: зброєю, спорядженням і обмундируванням. Слід зауважити, що у процесі розробки червоноармійських книжок не був урахований той факт, що в лавах армії в роки війни служитиме значна кількість жінок. Тому предмети жіночого одягу, зокрема спідниці, сорочки, медичні халати, берети, бюстгальтери, трико, панталони, панчохи та інші, дописувалися від руки, наприклад, у документі червоноармійця Г.Д. Коперсак (Шиманської) [29]. А в червоноармійській книжці єфрейтора К.І. Гончарової значиться, що вона отримала чоботи 35 розміру [30]. Загалом серед досліджених документів 46 належать жіночій статі.

З переходом на нові знаки розрізнення згідно з Наказом НКО СРСР № 24 від 10 січня 1943 р. у червоноармійських книжках з'являються рукописні позначки

про видачу погонів [31, 24]. Серед масиву досліджених документів перший такий запис, датований 5 травня 1943 р., був зроблений у червоноармійській книжці сержанта М.К. Лазурка [32]. У серпні 1942 р. мобілізований Кіровським РВК до лав Червоної армії. Уже впродовж двох років війни – токар за спеціальністю – Микола Кирикович став кавалером трьох орденів Слави. Першим орденом Слави 3-го ступеня нагороджений відповідно до Наказу від 28 грудня 1943 р. за бої на території Псковської області. Командир мінометного розрахунку сержант М.К. Лазурко вогнем із міномета знищив гармату противника та 10 ворожих солдатів, пораненим залишився в строю. Згодом у боях на території Вітебської області своїми діями сприяв захопленню ділянки залізничної дороги Полоцьк – Невель. За цей вчинок був представлений до нагородження орденом Слави 2-го ступеня, однак про нагороду Микола Кирикович не знав, оскільки після поранення лікувався в госпіталі. Уже на завершальному етапі війни в боях за Кенігсберг навідник міномета старший сержант М.К. Лазурко артилерійським вогнем вивів із строю 4 станкових кулемети, гармату та знищив значну кількість солдатів противника. Згідно з Наказом від 30 квітня 1945 р. нагороджений другим орденом Слави 2-го ступеня. Однак уже по війні, у 1963 р., у порядку перенагородження Микола Кирикович Лазурко був нагороджений орденом Слави 1-го ступеня і став повним кавалером. У документі червоноармійця Є.О. Дунаєвського, виданому 19 травня 1943 р., вклеєне фото, на якому він у гімнастерці з погонями [33].

За відсутності інших документів, які засвідчували б особу, до червоноармійської книжки могли вноситися позначки про реєстрацію шлюбу. Так, у документі старшого сержанта З.М. Чернишової міститься запис воєнного часу зі штампом про шлюб, зареєстрований 21 лютого 1944 р. Київським міським РАГСом [34].

По закінченні Великої Вітчизняної війни було проведено демобілізацію певної частини особового складу Червоної армії, примітку про що було внесено до червоноармійських книжок. Закон від 23 червня 1945 р. передбачав демобілізацію першої черги – тринадцяти старших вікових категорій особового складу бійців діючої армії, народжених з 1883 до 1905 рр. [35]. До такого порядку демобілізації потрапив і єфрейтор І.С. Пінчук, 1903 року народження, до війни колгоспник з Житомирщини, мобілізований у січні 1942 р. – військовослужбовець відділу контррозвідки «СМЕРШ» [36].

У другу чергу демобілізації, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 вересня 1945 р., підлягали воїни, народжені з 1906 до 1915 рр. [37]. Крім того, в цей час звільнялися військовослужбовці 1925 року народження, не придатні до стройової служби. Саме таку позначку зроблено в червоноармійській книжці Героя Радянського Союзу О.П. Лиморенка [38]. Серед них були також звільнені на загальних засадах: військовослужбовці всіх спеціальностей, які мали закінчену вищу, середню технічну та середню сільськогосподарську освіту; ті, хто до призову до лав Червоної армії працювали вчителями та викладачами – як призваний у 1940 р. Приютинським РВК (Російська Федерація) учитель Б.Ц. Алаєв; студенти вищих навчальних закладів другого і старшого курсів (зокрема заочники),

які не закінчили навчання в зв'язку з мобілізацією до армії в період Великої Вітчизняної війни; ті, хто мав три і більше поранень [39]. Так, у червоноармійській книжці сержанта Ф.Ф. Шевченка зазначено: «Демобілізований згідно з Указом Президії ВР СРСР від 25.09.1945 р., як студент 3-го курсу» [40]. До мобілізації в 1941 р. Федір Федорович встиг закінчити два курси Транспортного інституту в м. Дніпропетровську. У документі кавалера ордена Слави 3-х ступенів старшого сержанта М.П. Бадигіна міститься примітка: «Звільнений у запас... як такий, що має три поранення» [41].

Звільнялись і воїни, мобілізовані в 1938 р., і ті, що раніше перебували на службі безперервно сім і більше років, наприклад, демобілізований у жовтні 1945 р. старшина І.П. Лемешко [42]. У 1938 р. Іван Прохорович був призваний до лав армії. У 1939 – 1940 рр. – учасник радянсько-фінляндської війни, а з червня 1941 р. – Великої Вітчизняної, кавалер ордена Червоної Зірки та медалей «За відвагу» й «Оборону Ленінграда».

Підлягали демобілізації також всі жінки рядового і сержантського складу, окрім жінок-спеціалістів, які виявили бажання залишитись в армії на посадах військовослужбовців. Демобілізована в 1945 р. і розвідниця Г.І. Дробот із Київщини, яка добровільно стала до лав армії в квітні 1942 р. [43].

Згідно з Указом Президії ВР СРСР від 25 вересня 1945 р. було передбачено завершити заплановану демобілізацію особового складу Червоної армії до кінця 1945 р. Однак подальші черги демобілізацій тривали аж до 1948 р.

У разі звільнення з лав Червоної армії червоноармійські книжки підлягали здачі. Цікавий і той факт, що в досліджувані документи вносилися позначки про видачу паспортів, військових квитків, посвідчень та інших документів, які засвідчували б особу, що видавались в обмін на червоноармійські книжки. Однак досвід переконує, що здебільшого ці солдатські документи залишалися у власників. Свого часу вони передали їх на зберігання до музею, створивши цей унікальний масив документів, який ми зараз маємо можливість досліджувати. На сьогодні робота наукового колективу Меморіального комплексу з комплектування фондової колекції не припиняється, процес вивчення та дослідження триває...

Джерела та література:

1. Наказ НКО № 376. 17.11.1942 р. // *Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. – Т. 13 (2 – 2).* – М.: ТЕРРА, 1997. – 448 с.
2. Наказ НКО № 330. 07.10.1941 р. // *Там само.*
3. Скрябин С. Из истории красноармейской книжки // *Военно-исторический журнал.* – № 4. – М.: «Красная звезда», 1982. – С. 36 – 38.
4. *Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.» (далі – МКНМІВВВ).* – КН-48863. – Д-10899.
5. *Там само.* – КН-234354. – Д-45589.

6. Там само. – КН-32238. – Д-7184.
7. Там само. – КН-212537. – Д-34897.
8. Там само. – КН-35432. – Д-8026.
9. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Документы и материалы. – Т. 1. – К.: «Наукова думка», 1985. – 518 с.
10. Фонди МКНМІВВВ. – КН-2662. – Д-361.
11. Там само. – КН-132732. – Д-20323.
12. Там само. – КН-112348. – Д-18265.
13. Там само. – КН-140689. – Д-20943.
14. Там само. – КН-215698. – Д-35445.
15. Там само. – КН-198219. – Д-30047.
16. Там само. – КН-149652. – Д-21674.
17. Там само. – КН-186467. – Д-26816.
18. Там само. – КН-5208. – Д-1072.
19. Там само. – КН-17922. – Д-3849.
20. Там само. – КН-17923. – Д-3850.
21. Там само. – КН-200422. – Д-30851.
22. Там само. – КН-16923. – Д-3614.
23. Там само. – КН-194375. – Д-28785.
24. Там само. – КН-211509. – Д-34462.
25. Там само. – КН-239856. – Д-49748.
26. Там само. – КН-28457. – Д-6339.
27. Там само. – КН-66932. – Д-13899.
28. Там само. – КН-199008. – Д-30342.
29. Там само. – КН-234303. – Д-45567.
30. Там само. – КН-218860. – Д-36780.
31. Наказ НКО № 24. 10.01.1943 р. // Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР (1943 – 1945 гг.). – Т. 13 (2 – 3). – М.: ТЕРРА, 1997. – 456 с.
32. Фонди МКНМІВВВ. – КН-91534. – Д-16821.
33. Там само. – КН-239272. – Д-49386.
34. Там само. – КН-227368. – Д-40919.
35. <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.
36. Фонди МКНМІВВВ. – КН-202833. – Д-31844.
37. <http://ru.wikisource.org/wiki/>.
38. Фонди МКНМІВВВ. – КН-73163. – Д-14581.
39. Там само. – КН-174300. – Д-24153.
40. Там само. – КН-218227. – Д-36418.
41. Там само. – КН-34555. – Д-7835.
42. Там само. – КН-92897. – Д-16982.
43. Там само. – КН-197937. – Д-29899.

© Татьяна СТРИХАРСКАЯ

**КРАСНОАРМЕЙСКИЕ КНИЖКИ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК
(НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ФОНДОВОЙ КОЛЛЕКЦИИ
МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ
ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»)**

На основании документов фондовой коллекции музея исследовано красноармейскую книжку – документ, который удостоверял личность красноармейцев и младших командиров во время прохождения военной службы в рядах Красной армии, – как важный исторический источник.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; Красная армия; красноармейская книжка; фондовая коллекция.

© Tetiana STRIKHARSKA

**RED ARMY RECORDS AS A VALUABLE SOURCE OF HISTORICAL RESEARCH
(ON THE BASIS OF COLLECTION OF MEMORIAL COMPLEX
“THE NATIONAL MUSEUM OF THE GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941 – 1945”)**

On the basis of museum collection Red Army record, document certifying identity of Red Army soldiers and officers during their military service in the Red Army, has been researched as a valuable source of historical research.

Key words: Great Patriotic War, Red Army, Red Army record, museum collection.

Красноармейскую книжку иметь всегда при себе. Не имеющих книжек — задерживать

1. Фамилия Бородавкин
 2. Имя и отчество Илья Сергеевич
 3. Звание и должность мл. сержант командир отделения
 4. Наименование части (учреждения) 421300 БВО
 5. Наименование подразделения (батальон, рота) 1-го бат. 1-го полка
 6. № личного знака _____
 Личная подпись владельца книжки _____

II. Прохождение службы

Часть, подразделение, занимаемая должность и звание	Месяц и число	Год и № приказа	Расписка командира роты
<u>421300 Архив рота С.И. Сергеевич</u>	<u>14.8</u>	<u>1941</u>	
<u>Ублн и 155 039 б</u>	<u>12</u>	<u>1942</u>	
<u>102 т. бр. га м. е. П. б.</u>			
<u>19 сибр Ройа С.И. Сергеевич 1.1.</u>		<u>1943</u>	
<u>ком. отд. 29019. 104 б.</u>			
<u>54 батальон 1842 м. в. в. 15-1943</u>			
<u>арм. 327 батальон</u>			
<u>54 батальон 1842 м. в. в. 15-1943</u>			

Командир роты _____
 (Место печати части)

Червоноармійська книжка Героя Радянського Союзу молодшого сержанта І.С. БОРОДАВКИНА

Красноармейскую книжку иметь всегда при себе. Не имеющих книжек — задерживать

1. Фамилия Мезенцев
 2. Имя и отчество Иван Михайлович
 3. Звание и должность Ст. сержант Разведчик
 4. Наименование части (учреждения) 455 ст.
 5. Наименование подразделения (батальон, рота) Взвод пешей разведки
 6. № личного знака _____
 Личная подпись владельца книжки _____

I. Общие сведения

1. Номер военно-учетной специальности 1 (стрелком)
 2. Грамотность и общее образование (если окончил техникум, рабфак или ВУЗ, то указать его название) Неграмотный
 3. Национальность Украин
 4. Год рождения 1904 г.
 5. Год призыва (указать также — нормальный или досрочный призыв) 1942 г.
 6. Каким военкоматом призван Муромский Р.В.К.
 7. Специальность до призыва Рохозник

Место для фотокарточки владельца книжки _____
 Командир роты Б. П.
25 сентября 1944 г.
 (Место печати части)

3

Червоноармійська книжка кавалера ордена Слави 3-х ступенів старшого сержанта І.М. МЕЗЕНЦЕВА

Красноармейскую книжку иметь всегда при себе. Не имеющих книжек — задерживать

1. Фамилия Омбис

2. Имя и отчество Мир Иванович

3. Звание и должность мех. сержант стр. службы мед.

4. Наименование части (учреждения) Эвакогоспиталь № 3336

5. Наименование подразделения (батальон, рота) 11 стр. отд.

6. № личного знака _____

Личная подпись владельца книжки М.И. Омбис

Чел. № 3336
3/11/41
Командир роты
"5" 1941 г.
7. март 1942 г.
(Место печати части)

I. Общие сведения

1. Номер военно-учетной специальности 120

2. Грамотность и общее образование (если окончил техникум, рабфак или ВУЗ, то указать его название) 3 курса педагогического ИИ-те

3. Национальность укр.

4. Год рождения 1902

5. Год призыва (указать также — нормальный или досрочный призыв) 1917-18

6. Каким военкоматом призван Д. П. ...

7. Специальность до призыва Педагог

Червоноармійська книжка старшого сержанта медичної служби М.І. ОМБИШ

Красноармейскую книжку иметь всегда при себе. Не имеющих книжек — задерживать

1. Фамилия Воргуль

2. Имя и отчество Барис Павлович

3. Звание и должность Рядовой стр. автотанк.

4. Наименование части (учреждения) 10 отд. Моторавтотанк. Б.

5. Наименование подразделения (батальон, рота) _____

6. № личного знака _____

Личная подпись владельца книжки _____

Место для фотокарточки владельца книжки

Командир роты _____

7. март 1942 г.
(Место печати части)

I. Общие сведения

1. Номер военно-учетной специальности _____

2. Грамотность и общее образование (если окончил техникум, рабфак или ВУЗ, то указать его название) 8 класс

3. Национальность Русский

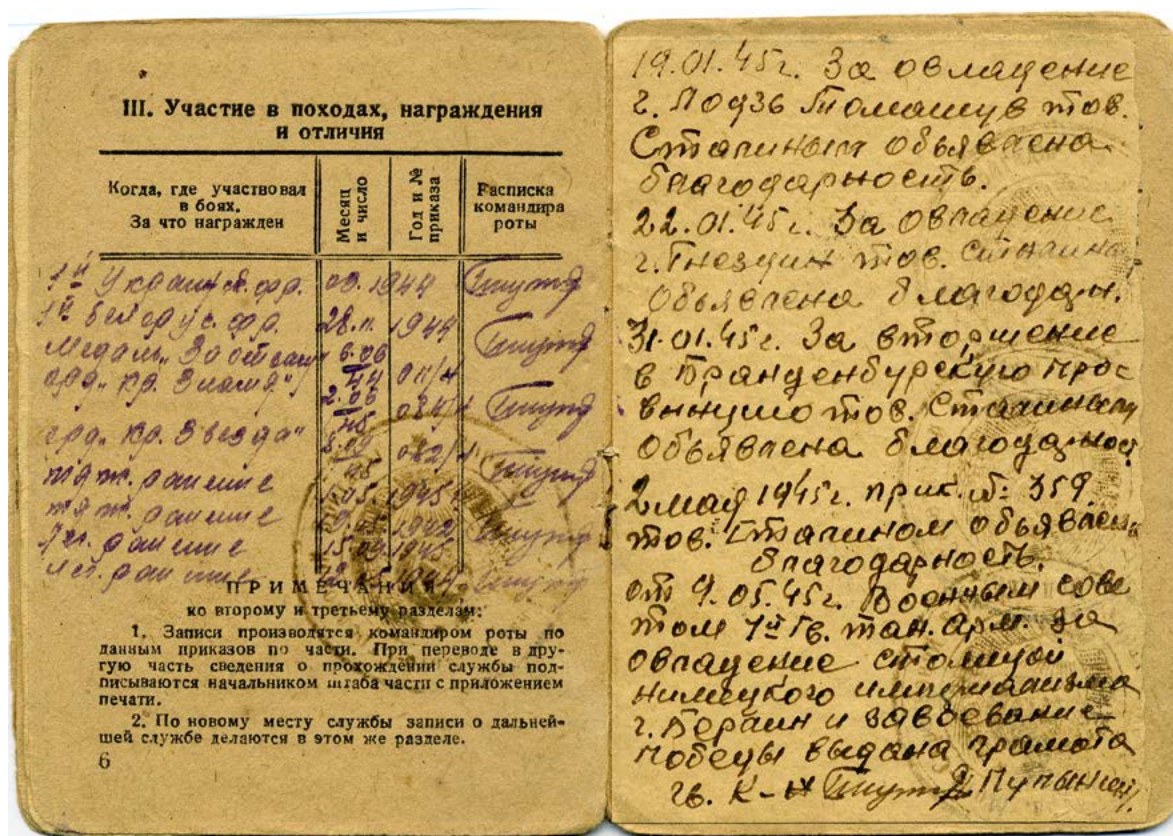
4. Год рождения 1908

5. Год призыва (указать также — нормальный или досрочный призыв) Доброволец 1941 г.

6. Каким военкоматом призван _____

7. Специальность до призыва _____

Червоноармійська книжка рядового Б.П. ВОРГУЛЯ

Червоноармійська книжка старшини А.В. ЧХАЇДЗЕ

ЛЮДИ. ПОДІЇ. ФАКТИ

УДК 623.438.3: Духов (1904/1964)

© **Володимир СЕРГІЙЧУК**

МИКОЛА ДУХОВ. ТВОРЕЦЬ НАЙОРИГІНАЛЬНІШИХ РОЗРОБОК

Висвітлюється життєвий шлях та досягнення одного з найвидатніших конструкторів-українців Миколи Леонідовича Духова. Акцентується увага на його плідній діяльності на Челябінському тракторному заводі, на якому в роки війни розгорнулося масове виробництво танків; на закритому об'єкті Арзамас-16, де розроблялася перша радянська атомна бомба, та в якості наукового керівника новоствореного конструкторського бюро в повоєнний період.

Ключові слова: *М.Л. Духов, Челябінський тракторний завод, танк КВ, Арзамас-16, розробка радянської атомної зброї, конструкторське бюро.*

Серед когорти найвидатніших конструкторів-українців – Олександра Засядька, Юрія Кондратюка, Сергія Корольова, Михайла Янгеля, Володимира Челомея, – особливе місце посідає Микола Духов.

Він першим з-поміж українців став тричі Героєм Соціалістичної Праці, лауреатом Ленінської й п'яти Державних премій СРСР, однак про це мало хто знав. Микола Леонідович оптимально розв'язав інженерну проблему створення радянського ядерного озброєння, проте Москва чверть століття після його відходу у вічність не веліла про це згадувати. Натомість про живих учасників цієї епопеї писали широко. І лише горбачовська «перебудова» дала можливість відкрити світові правду про роботу дослідника в оборонній промисловості.

Треба зазначити, що велике майбутнє Миколі Духову пророкували ще з дитинства, оскільки він мав особливі здібності до техніки. Уродженець села Веприк на Полтавщині з'явився на світ 26 жовтня 1904 р. Уперто й несхитно йшов до своєї мети. Коли на початку 20-х рр. ХХ ст. йому, нащадкові давнього дворянського роду, більшовицька влада не давала можливості здобути вищу освіту через його соціальне походження, пішов працювати робітником на Чупахівський цукровий завод, аби заробити таким чином путівку на навчання в Харківському геодезичному інституті. Не витримавши дошкульних звинувачень у вигляді доносів з боку люмпенізованих

«доброзичливців», які «посилалися» в цей навчальний заклад, поїхав із рідної землі, аби таки вивчитися на інженера.

Про знайомство з бойовою машиною в дослідному цеху Кіровського заводу генерал-лейтенант Олександр Ветров згадував: «На КВ передбачається встановити цілу низку новинок, – сказав Духов. – Зокрема, бортовий редуктор, індивідуальну торсіонну підвіску. Та головне – на ньому буде не бензиновий, а потужний дизельний двигун. Незважаючи на те, що в машині планується 100-міліметровий лобовий і 75-міліметровий бортовий бронезахист, 76-міліметрова гармата й три кулемети, вона буде на цілих сім тонн легша від танка СМК. І значно маневреніша...» [1].

Як писав далі О. Ветров, спершу його охопили сумніви. Адже всі відомі тоді в СРСР і за кордоном 45- і 55-тонні танки мали 20-30-мм бронезахист. А тут при такій самій вазі сподіваються мати бронезахист у два з половиною рази сильніший... Проте, вислухавши обґрунтовані пояснення Духова, він зрозумів, що порівняно з іншими танками такого класу КВ буде значно компактніший, без громіздких башт, словом, відповідатиме вимогам сучасного бою [2].

Про визначальну роль Миколи Духова у створенні цієї бойової машини свідчив і учасник тих подій генерал-лейтенант П.К. Ворошилов: «Провідним конструктором і автором технічного проекту прославленого танка КВ був тоді ще молодий інженер, вихованець Ленінградського політехнічного інституту Микола Леонідович Духов, який зробив дуже вагомий внесок у розробку конструкцій вузлів і танка в цілому» [3].

Саме під керівництвом Миколи Духова, про що розповідали свого часу безпосередні учасники подій автору цих рядків, було опрацьовано технічну документацію й виготовлено перший дослідний зразок КВ, який успішно пройшов випробування і був прийнятий на озброєння Червоної армії; до початку гітлерівського нападу на СРСР було виготовлено 636 цих бойових машин.

Із початком німецького нападу на СРСР на чолі групи конструкторів Кіровського заводу Микола Духов виїхав на Урал для розгортання масового виробництва танків КВ на Челябінському тракторному заводі, де був призначений головним конструктором, а потім начальником спеціального конструкторського бюро № 2. Там під його керівництвом було освоєно кілька нових типів важких танків та самохідних артилерійських установок на їхній базі – КВ-1с, КВ-8, САУ-152, ЙС-1, ЙС-2, ЙС-3, ЙСУ-122, ЙСУ-152, які успішно зарекомендували себе на фронті.

У процесі безперебійного виготовлення бойових машин Духов пропонував сотні варіантів конструкторських рішень, завдяки яким танковий гігант завжди відправляв на фронт у край необхідну техніку. Зокрема, Микола Леонідович створив замінювач підшипника до ведучого колеса КВ, що запобігло зриву випуску танків у перші місяці 1942 р., коли контрнаступ радянських військ під Москвою захлинався через нестачу танків.

Винісши на своїх плечах увесь тягар створення радянських важких танків у роки війни (що увінчано розробкою під його керівництвом найпотужнішого танка ЙС-3), Микола Духов суттєво долучився також і до вдосконалення прославленого танка Т-34, якого запустили у виробництво на Челябінському тракторному заводі.

У «Довідці про технічну діяльність М.Л. Духова» від 1944 р. міститься лаконічне повідомлення: «Улітку 1942 р. Кіровському заводу було доручено поставити на серійне виробництво танк Т-34. За час виробництва Т-34 на Кіровському заводі в його вузли було внесено ряд принципів конструкторських удосконалень, які були запроваджені потім і на інших заводах, де випускався цей танк. Найголовніші з них: литі траки із сталі 27сгт замість сталі Гадфільда, штамповані половинки траків замість цілих штампованих, профільований прокат бандажів під зварювання, нова конструкція спостережної командирської башти, п'ятишвидкісна коробка перемикачів передач, коригуючий повітряний фільтр «Мультициклон».

Видатним конструктором розроблені, випробувані й підготовлені до серійного виробництва однобачна масляна система для Т-34, що значно підвищує експлуатаційні якості масляної системи, головний фрикціон з дисками Феродо, оригінальні манжетні сальники і т.д.

За ці роботи в січні 1944 р. він був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора» [4].

За однак думкою багатьох дослідників, Миколу Духова «за конструкторським талантом можна було порівняти з такими найвидатнішими конструкторами країни, як Шевцов, Полікарпов, Яковлев... Уся інженерно-конструкторська робота зі створення нових танків лежала на Духові. Коли він розглядав креслення, здавалося, бачив його наскрізь. Жодна помилка не уникала його злегка примруженого, спокійного погляду. Раптово в його голові народжувалися блискучі ідеї, і він скромно просив конструкторів їх розробити» [5].

За вдачею Духов був спокійний, стриманий. Із робітниками, рядовими інженерами поводився невимушено. Через це багатьом на перший погляд здавалося, що в стосунках із підлеглими він тримається не на рівні «високого начальства». Та це була хибна думка. Духов ніколи не був «простачком». За його простотою й дружелюбністю, як за бронею, ховався гострий розум блискучого конструктора. Він завжди досить легко погоджувався з аргументами інженерів, начальства, військових, терпляче вислуховував їхні ідеї, щоб не витратити часу на марні суперечки. А потім наполегливо втілював у життя свою технічну лінію, правильність якої підтверджував час.

На сторінках обласної челябінської газети зафіксувалася й така оцінка діяльності духовських конструкторів: «Політ творчої думки в Духова й очолюваного ним колективу конструкторів поєднується з реальними умовами й вимогами практики. Головний конструктор докладно зусиль, щоб зберегти й поглибити це прекрасне поєднання. Похваливши конструктора за любовно викреслений на ватмані вузол танка, він вимагає, щоб той ішов у цех до верстатів, де вузол буде виготовлятися, щоб радився з технологами й виробничниками, на ходу вдосконалював і поліпшував своє творіння...

Але вимогливість у Духова невід'ємна від особливо теплого ставлення до людей, уміння підбадьорити, спонукати до творчості. У його бюро панує атмосфера товариської співдружності, взаємодопомоги. Тут у силі золоте правило: один за всіх і всі за одного» [6].

Перший секретар Челябінського обкому ВКП(б) у роки війни М.С. Патолічев згадував: «Микола Леонідович Духов запам'ятався найчастіше усміхненим. Навіть тоді, коли він викладав надзвичайно складні проблеми, що стосувалися тих чи інших конструкторських рішень, з його обличчя не сходила приємна усмішка, її можна було бачити й тоді, коли він, стомлений, вилазив з-під танка. Копирсатися в танкові було його стихією. Таким він і запам'ятався – в промасленому одязі й усміхнений. Це був надзвичайно талановитий конструктор, учений і прекрасна людина» [7].

З 1948 р. як один із найталановитіших конструкторів Микола Духов був задіяний до розробки радянської атомної зброї. Саме на нього покладалося завдання знайти інженерне вирішення першої радянської атомної бомби. У перші ж дні на закритому тоді об'єкті Арзамас-16 він відчув, що робота в новій галузі набагато важча, ніж на заводі. І хоч з багатьох питань йому бракувало спеціальних знань, досвіду, потрібно було миттєво організувати ритм діяльності колективу та виконувати суворо розписаний графік усіх робіт і самому ставити завдання інженерам.

Потрібно визнати, що Микола Леонідович прийшов не на «порожнє місце». Багато чого було зроблено до нього, оскільки робота вже велася впродовж кількох місяців. До приходу Духова вималювалося кілька варіантів конструкції бойової машини, однак консенсусу досягнуто не було. Тепер він мав сказати своє слово. М.Л. Духов прекрасно розумів: спочатку слід вивчити набуток колективу. І він узявся за справу з великою сумлінністю. Йому легко вдавалося зав'язати предметну розмову з будь-яким конструктором; слухаючи уважно колег, Духов не намагався видати себе за «всезнайку», хоча співробітники розуміли: перед ними блискучий знавець конструкторської справи. Швидко виявивши прогалини в роботі, Духов зосередив на них серйозну увагу.

Під керівництвом талановитого конструктора теоретичне забезпечення проекту пішло далеко вперед, і співробітникам належало наздоганяти його. Здійснивши складні математичні розрахунки, провівши сотні експериментів у лабораторних умовах, з наближенням часу завершальних робіт, усе частіше переймалися питанням: чи втіляться їхні передбачення на практиці? Колеги по цеху розуміли, яка величезна дистанція між тим, що на папері, і реальним продуктом.

Свою роботу в новому колективі Микола Леонідович почав із того, що суворо впорядкував креслярсько-технічну документацію. Значний досвід у танкобудуванні переконував, що тільки чітко налагоджена система дасть змогу забезпечити серійний випуск виробів без будь-яких ускладнень технічного чи організаційного характеру.

За порівняно короткий термін Духов оволодів необхідними знаннями, які уміло поєднав із вродженою інтуїцією. Завдяки такому симбіозу він не тільки пропонував ідеї суто інженерного характеру, а й часом «підправляв» науковців, коли ті на засіданні науково-технічної ради відходили надто далеко від практичних завдань.

Варто було Миколі Леонідовичу кинути репліку чи поставити конкретне запитання – і розмова відразу ж виливалася в практичне русло. Вчені прислухалися до думки конструктора. Коли Духов був відсутній на нараді, Ігор Васильович Курчатов, який проводив нараду, запитував:

- А де Микола Леонідович?
- У цеху, – відповідали присутні.
- Без нього не будемо починати. Кличте Духова.

Нелегко було в перші дні вчорашньому конструкторові танків і тракторів у новому для нього колективі, але система роботи, запроваджена ним, давала добрі наслідки. Працювали напружено, як і в роки війни: без вихідних, із коротким перепочинком. Повертаючись увечері додому, Микола Леонідович хоч і був втомлений, але брав підручники з теоретичної фізики, електроніки, спеціальних дисциплін і на кілька годин заглиблювався в складні розрахунки й формули. Як конструктор, він міг не вивчати так ґрунтовно теоретичні питання, однак, щоб знаходити найраціональніше інженерне вирішення, потрібно знати якомога більше теоретичних питань.

На думку науковців, у тому числі Курчатова, без Духова в такі стислі терміни було б проблематично розв'язати важливе завдання, яке поставив уряд перед колективом. Курчатова й Духова сприймали як єдине ціле, в якому органічно поєдналися теоретична думка й найраціональніші інженерні вирішення. Вони розуміли й доповнювали один одного, що й пов'язало їх на довгі роки спільної роботи.

Усі були здивовані, як міг Духов, поглянувши на креслення, завжди передбачити, де буде особливо важко, а де питання вирішуватиметься досить довго, у творчих муках. І щоразу головний конструктор блискуче розв'язував нове завдання.

Більшість інженерів, які працювали в той час, вважають, що зачинателем і організатором конструкторської справи в атомній науці й техніці був Микола Леонідович Духов, який, за образним висловом одного з них, вніс у конструювання мудрість, солідність, ґрунтовність і демократичність, прагнув створити фундаментальні конструкторські документи, які забезпечили б сувору й заздалегідь продуману систему високої якості нових виробів.

Саме в ці роки напруженої праці й безперервних пошуків, пов'язаних зі створенням принципово нових виробів, що не мали аналогів у нашій країні, конструкторський талант Духова виявився з повною силою.

Наприклад, такий випадок: фактичне значення одного з параметрів виробу вийшло за межі розрахованого допуску. Ситуація склалася досить серйозна і конструктори безуспішно працювали над розв'язанням цього завдання.

Був стривожений і Микола Леонідович. Він довго й прискіпливо вивчав креслення й перевіряв розрахунки, ходив навколо виробу, щось вимірював, робив якісь обчислення й несподівано для всіх запропонував на диво просте й раціональне вирішення.

Ще приклад. Під час створення одного надто «хитрого» вузла конструктори наштовхнулися на серйозні проблеми. Хоч і було запропоновано багато різних варіантів, усі вони безжально відкидалися теоретиками й експериментаторами. Переможцем вийшов Микола Леонідович – він придумав просту й надійну конструкцію вузла у вигляді кулі, яка одразу була схвалена співробітниками.

Відповідальний від уряду за роботи на об'єкті Павло Михайлович Зернов, віддаючи належне цій оригінальній розробці, сказав: «Таке міг придумати тільки

Духов». Ця конструкція, що становила серцевину атомної бомби, на честь автора була названа його іменем. До речі, про це було відомо й багатьом військовослужбовцям. Зокрема, Маршал Радянського Союзу Олександр Василевський у листі до автора цих слів писав у лютому 1974 р. таке: «Тоді один із найважливіших механізмів цієї нової грізної зброї, сконструйований Миколою Леонідовичем, був відомий нам під назвою «Дух» [8].

Важливим є той факт, що Микола Леонідович сам складав першу конструкцію радянської атомної бомби, про що згадується в споминах багатьох учасників атомного проекту. Зокрема, один із них, Віктор Жучихін, пише: «Як зараз пам'ятаю, на чотирьох літаках привезли одразу п'ять комплектів деталей на п'ять зарядів і тут склали. Складений заряд доставляли в приміщення, у якому остаточне складання полягало в тому, щоб у його центр вкласти плутонійовий заряд разом із нейтронним запалом. Потім треба все це скласти й закрити. Ось цією операцією й займався Духов. Він керував цією четвіркою з Фішманом. Треба сказати, що він не «керував» – не ховався нікуди, і сам, як слюсар, виконував усі ці роботи і по ходу контролював якість усієї роботи. Мені довелося бути присутнім під час складальних робіт, і я з таким і подивом, і радістю, і гордістю за Миколу Леонідовича спостерігав за ним – це дійсно роботяга! Не просто конструктор-білоручка, а сильний, справжній роботяга» [9].

Керуючи розробкою конструкцій виробів, Духов приділяв багато часу їхньому відпрацюванню й випробуванню. Із винятковою увагою ставився до всіх зауважень, пропозицій і побажань, які виникали під час перевірки роботи новостворених вузлів. Ніколи не ділив зауваження на дрібні й серйозні – для нього всі вони були серйозними. Потім, коли хто-небудь створював щось оригінальне, про нього говорили: ось це – як «Шар-Дух»! Найбільшою похвалою на об'єкті було почути про свою роботу такі слова.

Духова любили робітники. Він знав усіх їх на ім'я й по батькові, радився з ними, бо вважав, що й рядовий токар чи механік може запропонувати хорошу ідею відомому вченому. Мав звичку спостерігати, як заготовка з креслень перетворюється на деталь. Завжди запитував робітника:

– Не перегнув я тут?

– Ні, що ви, Миколо Леонідовичу, – ніяковів той перед генералом, – усе зроблено правильно.

І для Духова це було найвищою оцінкою.

Завдяки його оригінальним інженерним розробкам Радянський Союз зміг у 1949 р. випробувати першу атомну бомбу, а в 1953 р. – водневу. Маючи звання тричі Героя Соціалістичної Праці, генерал-лейтенанта Миколу Духова в 1954 р. призначають науковим керівником і головним конструктором новоствореного конструкторського бюро (далі КБ) в системі атомної промисловості СРСР. І знову, як у 1948 р., довелося братися за нову роботу. І знову – зустріч із новим колективом. Колективом, який ще не знав, які проблеми розв'язуватиме, які вироби створюватиме. Проте саме з ним доводилося віднині вирішувати досі невідомі завдання на передньому краї науково-технічного прогресу...

Разом із Духовим з Арзамасу-16 у нове конструкторське бюро прийшли кваліфіковані спеціалісти. Спираючись на них, а також на провідних конструкторів підприємства, на базі якого створювалося КБ, Микола Леонідович розробив його структуру, почав створювати необхідні конструкторські відділи й лабораторії, визначаючи завдання й напрями робіт.

Один із співробітників згадує такий випадок: «У 1954 р., через кілька днів після призначення його керівником нашої організації, він попросив мене показати йому конструкторські відділи. Я вважав, що почати слід з основного конструкторського, та він хотів подивитися передусім загальнотехнічний (стандартизація, нормалізація, контроль креслень тощо). Чесно кажучи, всі ми, хоча й розуміли важливість цього відділу, вважали його допоміжним. Тому я й запитав Духова, чому саме з цього відділу він бажає ознайомитися з КБ. Микола Леонідович відповів, що, на його думку, крім конкретних конструкторських розробок має значення й загальна конструкторська політика й дисципліна» [10].

Якщо в розробці окремих вузлів учений мав певний, хоч і незначний досвід, то створення нових виробів почалося «з нуля». Подібних у Радянському Союзі ще не було, їх належало створити, і не просто створити, а виконати на високому науково-технічному рівні. Ось тут і виявився повною мірою талант Миколи Леонідовича, його інженерна інтуїція, здатність не просто мобілізувати колектив на розв'язання складних завдань, а й змусити людей повірити у свої сили, у те, що можна взяти поставлені рубежі.

Як завжди, часто відвідував конструкторські й дослідні підрозділи, цехи, особливо складальний. Уважно вислуховував думки не тільки начальників, а й безпосередніх виконавців, приглядався до всіх дрібниць – чи то було схемне, чи конструкторське питання, лабораторне відпрацювання чи виготовлення окремих деталей. Конструкторське бюро діяло злагоджено й ритмічно. Були створені й передані в серійне виробництво перші в СРСР вироби для нових складних систем, запускалися вузли й блоки з поліпшеними технічними та експлуатаційними характеристиками, виготовлялися нові, оригінальні прилади.

Створена в КБ науково-технічна рада, очолювана Духовим, розглядала питання технічної політики підприємства. Успіхи конструкторського бюро в розробках нової оборонної техніки були безсумнівними: воно ставало однією з провідних організацій галузі, завойовувало високий авторитет у замовника, суміжних підприємств.

У ті роки стрімко зростав обсяг робіт в усіх напрямках, збільшувалася кількість тем. Колективу КБ, на той час іще відносно нечисленному, все важче було справлятися з такою великою кількістю завдань без докорінного перегляду методів проектування й конструювання виробів. Це прекрасно розумів Микола Леонідович. Він часто збирав у себе провідних спеціалістів КБ, вважаючи, що правильним буде рішення, всебічно вивчене й схвалене учасниками розробки. Інколи дебати тривали кілька днів: знову й знову зважували всі «за» і «проти», ще раз обговорювали можливі варіанти, і тільки тоді, коли вже не залишалося й краплі сумніву, що завдання буде виконано успішно, Духов ухвалював рішення.

За його дорученням група спеціалістів підготувала пропозиції типового ряду уніфікованих вузлів, а на їхній базі – уніфікованих деталей. Усі пропозиції детально вивчалися, після чого їх затверджували для реалізації в найкоротші терміни. Учасники цієї роботи добре усвідомлювали важливість і актуальність завдання, а тому працювали з повною віддачею сил не зважаючи на час. Втілення в життя цих пропозицій стало великим досягненням колективу конструкторів, дослідників і випробувальників КБ. Розуміючи, що попри переваги уніфікація може спричинити деяку самозаспокоєність, застій у мисленні – а це може бути причиною застосування в окремих випадках уже застарілих технічних рішень, – Духов постійно стежив за тим, аби конструктори й дослідники вивчали найновіші досягнення науки, використовували в проектах нові елементи й матеріали, безперервно працювали над створенням більш досконаліших виробів.

За десять років під керівництвом М.Л. Духова було розроблено три покоління блоків автоматики, перше покоління ядерних боєприпасів для сімнадцяти різних носіїв – балістичної ракети Р-7, торпеди Т-5, перших крилатих ракет для ВПС, ВМФ, ППО. Для цих ядерних боєприпасів була створена ціла гама електромеханічних приладів, а для контролю за ядерними боєприпасами і блоками автоматики розроблені перші три покоління контрольно-вимірювальної апаратури – осцилографічна, малогабаритна без осцилографічна та автоматизована з цифровою реєстрацією.

Повідомляючи про ці досягнення, директор Всеросійського інституту приладобудування імені М.Л. Духова Юрій Бармаков у 2004 році напише: «Оглядаючись назад, можна тільки дивуватися тому, що сформовані М.Л. Духовим науково-технічні напрями робіт збереглися майже незмінними протягом всієї вже піввікової історії діяльності інституту. Традиції, закладені Миколою Леонідовичем, виявилися сильнішими часу. Недаремно девізом нашого інституту стали його слова: «Наш успіх – в наших традиціях» [11].

Відомий Маршал Радянського Союзу О. Василевський згадував, що він «мав щастя знати цю прекрасної душі людину, видатного радянського вченого в галузі механіки, який так багато зробив для зміцнення наших славних Збройних сил і обороноздатності Радянської Батьківщини...

Тісніше і, як сказав би, дружнє наше знайомство відбулося в повоєнні роки, коли його як досвідченого вченого, прекрасного винахідника й організатора було залучено до надзвичайно відповідальної роботи – створення нової, найпотужнішої сучасної зброї.

У 50-х рр. як заступник міністра оборони я брав участь у випробуваннях цієї грізної зброї. Під час цих випробувань мені пощастило не тільки зустрічатися з дорогим, незабутнім Миколою Леонідовичем, а й місяцями жити поруч на полігоні й працювати під керівництвом заступника Голови Ради Міністрів СРСР В'ячеслава Олександровича Малишева й радянського вченого-атомника зі світовим ім'ям Ігоря Васильовича Курчатова. Я не перебільшу, якщо скажу: разом з Ігорем Васильовичем Микола Леонідович, не кажучи вже про таких державних діячів, як згаданий вище В.О. Малишев і учасник усіх подібних випробувань, що вклав величезну працю у

створення цієї зброї, Борис Львович Ванников, були душею всього славного, дружного колективу вчених, конструкторів, військових» [12].

Тепло й щиро відгукнулися про свого керівника колеги по останній роботі: «Микола Леонідович належить до числа видатних людей науки і техніки. Він володів рідкісним мистецтвом створювати конструкції, що характеризувалися гармонією, красою, досконалістю. Своєю беззавітною відданістю справі, винятковою працездатністю, партійною принциповістю, скромністю й чуйним ставленням до людей Микола Леонідович здобув заслужену любов і повагу всіх, з ким працював. Володіючи талантом запалити, надихнути людей на вирішення надзвичайно складних завдань, він виховав великий творчий колектив учених, інженерів, конструкторів, робітників» [13].

Помер Микола Духов 1 травня 1964 р., похований у Москві на Новодівичому кладовищі.

Джерела та література:

1. *Ветров А.А. Так и было / А.А. Ветров. – М., 1982. – С. 26.*
2. *Там же. – С. 27.*
3. *Старшина-сержант. – М., 1971. – № 5. – С. 22.*
4. *Письмовий оригінал довідки перебуває в родинному архіві М. Духова в Москві.*
5. *Летопись Челябинского тракторного. – М., 1972. – С. 281.*
6. *Челябинский рабочий. – 1946. – 19 июля.*
7. *Патоличев Я.С. Испытание на зрелость / Я.С. Патоличев. – М., 1977. – С. 252 – 253.*
8. *Оригінал листа зберігається в автора.*
9. *Конструктор Н.Л. Духов и его школа. – Челябинск, 2004. – С. 277.*
10. *Спогади зберігаються в автора.*
11. *Конструктор Н.Л. Духов и его школа. – С. 10.*
12. *Оригінал листа зберігається в автора.*
13. *Спогади зберігаються в автора.*

© **Владимир СЕРГИЙЧУК**

НИКОЛАЙ ДУХОВ. СОЗДАТЕЛЬ САМЫХ ОРИГИНАЛЬНЫХ РАЗРАБОТОК

Освещается жизненный путь и достижения одного из самых выдающихся конструкторов-украинцев Николая Леонидовича Духова. Акцентируется внимание на его плодотворной деятельности на Челябинском тракторном заводе, на котором в годы войны развернулось массовое производство танков; на закрытом объекте Арзамас-16, где разрабатывалась первая советская атомная бомба, и в качестве научного руководителя конструкторского бюро в послевоенный период.

Ключевые слова: *М.Л. Духов, Челябинский тракторный завод, танк КВ, Арзамас-16, разработка советского атомного оружия, конструкторское бюро.*

© Vladimir SERHIYCHUK

MYKOLA DUKHOV. CREATOR OF THE MOST ORIGINAL DEVELOPMENTS

Mykola Leonidovich Dukhov is first Ukrainian who became three times Hero of Socialist Labor, laureate of the Order of Lenin and five Stalin Prizes. But a few people know, that he helped create the Soviet nuclear weapons. And only during Gorbachev's "perestroika" the world learned the truth about the work of researcher in the defense industry.

Since the beginning of the German attack to the Soviet Union, led a group of designers Kirov factory, Mykola Dukhov went to the Urals to expand mass production of tanks KV in Chelyabinsk Tractor Plant, where he was appointed chief designer, and head of a special design bureau № 2.

Under his leadership, technical documentation has been processed and manufactured the first prototype heavy tank KV, which has been successfully tested and was adopted by the Red Army; prior to the Nazi attack on the USSR was made of 636 military vehicles.

During uninterrupted manufacturing military vehicles, Mykola Dukhov offered hundreds of choices of design decisions. Because of this plant always sent to the front extremely necessary equipment.

He significantly contributed also to the improvement of the famous T-34, which started production at the Chelyabinsk Tractor Plant.

Since 1948 he has been one of the most talented designers who have been involved in the development of the Soviet nuclear weapons. He was commissioned to find engineering solution of the first Soviet atomic bomb.

With his original design engineering the Soviet Union in 1949 was able to experience first atomic bomb, and in 1953 – the hydrogen.

Lieutenant general Mykola Dukhov in 1954 was appointed as supervisor and chief designer of the newly established system the Design bureau in the nuclear industry of the USSR.

Keywords: *M.L. Dukhov, Chelyabinsk Tractor Plant, Tank KV, Arzamas-16, the development of the Soviet nuclear weapons, the Design bureau.*

ГРАНІ ВІЙНИ

УДК 355.311.2(477) "1942/1944"+930.253

© **Володимир ТРЕТЯК**

ПРИЧИНИ ТА ОБСТАВИНИ ФОРМУВАННЯ 1-ГО УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ

На основі архівних документів і наукових праць розкривається загальна картина причин, особливостей та умов, у яких проходило формування й становлення 1-го Українського фронту в період з 1942 р. до початку 1944 р.

Ключові слова: 1-й Українській фронт, Воронезький фронт, Україна, широкомасштабні наступальні операції, мобілізація, втрати, битва за Дніпро.

Деякі аспекти формування 1-го Українського фронту посіли гідне місце в радянській та російській історіографії, адже війська, що входили до цього військово-стратегічного об'єднання, брали участь у багатьох визначних подіях Великої Вітчизняної війни. Означену тему неодноразово порушували у своїх працях вітчизняні дослідники, серед яких відомі вчені О.Є. Лисенко, І.Т. Муковський, Т.В. Вронська, О.П. Реєнт, В.А. Гриневич, І.К. Патриляк та інші. Метою пропонованої роботи є спроба відобразити загальну картину становлення 1-го Українського фронту на стадії формування та первинного етапу його бойового шляху.

1-й Український фронт був сформований на південно-західному напрямі 20 жовтня 1943 р. згідно з наказом Ставки Верховного Головнокомандування № 30227 від 16 жовтня 1943 р. шляхом перейменування Воронезького фронту. Цим наказом Степовий, Південно-Західний та Південний фронти були перейменовані в 2-й, 3-й та 4-й Українські відповідно [17, 225]. Рішення радянського військового керівництва зумовлені широкомасштабним наступом Червоної армії з метою остаточного визволення України, а також безпосередньою причетністю певного військово-стратегічного об'єднання до конкретної місцевості та подій. Традиція присвоєння назв фронтів за географічною ознакою, на відміну від Вермахту, де в основі назви – стратегічний задум командування, простежується впродовж усієї війни. Так назви дістали Брянський, Калінінський, Кавказький, Донський, Сталінградський, Ленінградський та Карельський фронти. Принципом називання

з «прив'язкою» до географічних назв керувалася Ставка ВГК під час створення в 1943 – 1944 рр. трьох Білоруських та двох Прибалтійських фронтів, що відображало стратегічний задум командування щодо подальших воєнних кампаній та перебігу подій на радянсько-німецькому театрі бойових дій.

Головною особливістю формування Українських фронтів було те, що з другої половини 1943 р. і в 1944 – 1945 рр. українці становили 60 – 80 % солдатів у цих оперативно-стратегічних з'єднаннях радянських військ [11, 553]. Наприкінці війни в згаданих фронтах кожен третій був українцем. Тільки з 5 до 15 грудня 1944 р. до підрозділів і частин 78-ї, 337-ї, 206-ї та 163-ї стрілецьких дивізій вступило 4 099 воїнів-українців, що у відсотках до всього особового складу становило більш ніж 50% [9, 7]. Усього від лютого 1943 р. до жовтня 1944 р. кількість мобілізованих з України налічувала 3 млн 692,5 тис., що становило приблизно 10% від усього тодішнього населення України та 53% від 7 млн загальної кількості українців, які пройшли фронтовими шляхами [6, 57; 3, 363]. Загалом упродовж усієї війни українці зберігали друге після росіян за кількістю місце в РСЧА, зокрема на другу половину 1944 р. їхня кількість становила 33,93% (росіян – 51,78%) [13, 317].

Вагомими обставинами формування Українських фронтів були насамперед широкомасштабні воєнно-стратегічні операції Червоної армії на території України, значні втрати в ході боїв, а також зміни у процесі мобілізації до лав діючої армії та пошук додаткових ресурсів для поповнення військ.

Слід зазначити, що із середини 1943 р. й особливо в 1944 р. радянське командування почало використовувати принципово нові форми ведення стратегічних дій – операції, що поєднували діяльність груп фронтів. Це були надзвичайно складні, ретельно сплановані операції, які підпорядковувалися єдиному задумові й узгоджувалися в часі, місці проведення тощо [3, 365]. До кінця вересня 1943 р. на території України силами п'яти фронтів (Центрального, Степового, Воронезького, Південно-Західного та Південного) були проведені Мелітопольська, Донбаська та Чернігівсько-Полтавська наступальні операції. З 24 серпня 1943 р. до 17 квітня 1944 р. на українських теренах проводяться одні з наймасштабніших воєнних операцій в історії – битва за Дніпро, участь у якій брали війська шести найбільших фронтів, Чорноморський флот, три військові флотилії (близько половини живої сили та бойової техніки діючої армії) та Дніпровська-Карпатська стратегічна наступальна операція, у якій з обох сторін діяли понад 4 млн солдатів, 46 тис. гармат, 4 тис. літаків і 5 тис. танків [11, 153, 163]. Чисельність радянських військ нараховувала понад 2,4 млн осіб [2, 139]. У цей час фронтовий кореспондент газети 1-го Українського фронту «За честь Батьківщини», учасник Сталінградської, Курської битв, оборони Кавказу, визволення України, Польщі, та штурму Берліна Л.Д. Дмитерко писав до рідних, що «тепер у нас урожай, щодня беремо якесь місто, треба встигати бути скрізь. Прапор визволення підноситься над нашою багатостраждальною землею!» [25].

Про масштабність і вагомість діяльності фронту розповідає відомий радянський та український діяч Д.З. Мануїльський. Характеризуючи період із літа

1943 р. до 15 квітня 1944 р., він зазначав, що Червона армія з боями пройшла від 800 до 1 150 км та визволила територію близько 800 тис. кв. км, відібрала у ворога 370 міст та понад 85 тис. населених пунктів, повернула донецьке вугілля, криворізьку руду, нікопольський марганець, український хліб. У ворога відібрані важливі чорноморські порти – Новоросійськ та Одеса. Близько $\frac{3}{4}$ радянської землі повернуто. Радянські війська перебувають у наступі 14 місяців. Такого тривалого руху вперед не знає історія війн, тим більше в умовах сучасної механізованої війни з її складною бойовою технікою [8].

Однак Д.З. Мануїльський промовчав про ті колосальні втрати, яких зазнала Червона армія в результаті наступу. Так, втрати армії в Донбаській стратегічній наступальній операції становили 273 522 убитими і пораненими, у Чернігівсько-Полтавській – 427 952 [2, 131 – 132]. Під час битви за Дніпро та визволення Києва радянські війська втратили понад 1,5 млн осіб [11, 553]. У цьому протистоянні 1-й Український фронт лише на Букринському плацдармі, за деякими оцінками, втратив 240 тис. бійців та командирів [5, 150].

Щодобові втрати радянських військ на території України восени 1943 р. сягали 11 887 осіб, за іншими – 27 300, що становило 17% особового складу (кожен шостий). Водночас втрати РСЧА щодоби впродовж усієї війни становили 20 869 осіб [14, 84; 5, 154]. Ці цифри є далеко не точними, адже у військових донесеннях, починаючи з 1943 р., часто трапляються повідомлення про те, що штаби не забезпечені інструкціями про реєстрацію полеглих. Зокрема, начальник штабу 1505-го окремого мінно-саперного батальйону повідомляв командуванню Воронезького фронту, що в нього немає ні одного наказу про облік втрат і жодного примірника звітної форми іменних списків загиблих [12, 68].

Велика кількість безповоротних та санітарних втрат вимагала оперативної ротації особового складу військових формувань, а також його кількісного збільшення.

З початком тимчасового або остаточного визволення східних областей України розпочинається друга хвиля мобілізації, яка характеризувалася набором і миттєвим використанням у боях щойно визволеного населення. У ході проведення широкомасштабних стратегічних операцій на території Лівобережної України, особливо під час форсування Дніпра та визволення Києва, призов до лав армії та залучення нового поповнення до виконання стратегічних завдань набув найбільшого масштабу [13, 306].

Дійсно, лівову частку мобілізованих до лав Українських фронтів у цей час становили громадяни, що проживали на визволених від окупації територіях. Призов такого контингенту відбувався згідно з наказом Ставки ВГК № 089 від 9 лютого 1942 р., у якому зазначалося, що крім основного джерела поповнення в смузі діючих армій, є значна, але донині не використана можливість налагодити доукомплектування у війська безпосередньо на місці. Ця процедура стосувалася осіб віком від 17 до 45 років, які ще не відбували службу в армії в роки війни. Для таких мобілізованих в усіх арміях формувалися запасні полки, які здійснювали

практичний відбір, призов і бойову підготовку цих новобранців у смузі дії своїх армій [16, 88]. Наприклад, у травні – червні 1944 р. до 5-ї гвардійської армії 1-го Українського фронту з Кіровоградської та Одеської областей прибуло 17 797 осіб (13 473 українці, 2 907 росіян та ін.), з яких 50 – 60 % раніше у Червоній армії не служили. 7 811 перебували в полоні або оточенні. Підготовлених до бойової служби серед них було 5 009, ненавчених – 12 888 [3, 368].

Період навчання в запасних частинах тривав 15 діб, упродовж яких реально можна дещо адаптуватися та здійснити початкову підготовку [15, 219]. Проте, досить часто мобілізованих відправляли на фронт без попереднього навчання. Зокрема, із 70 807 осіб, що прибули в розпорядження до бойових частин, відправлених до районних військкоматів та запланованих до відправки на 11 жовтня 1943 р, мобілізованих військами Воронежського фронту, 37 682 осіб – мобілізовані з визволеної території, 28 668 – передані з армійських і фронтових запасних частин, 2 092 – переведені зі шпиталів, 2 365 – із пересильних пунктів [23, 29 – 30]. Як бачимо, переважна більшість не проходила підготовку в резервних формуваннях.

Мобілізовані в 1943 р. мешканці українських міст і сіл опинилися в несприятливих обставинах, не лише об'єктивну складну ситуацію, що виникла на фронті, а й через упереджене ставлення до них, адже вважалося, що в період окупації впродовж двох років ці люди перебували під впливом ворожої пропаганди, а значить, на думку багатьох політпрацівників і командирів, були потенційними зрадниками. Поповненню з визволених територій інкримінувалося те, що вони «відсиджувались, поки ми кров проливали, тож тепер змийте власною кров'ю плями окупації» [5, 146 – 147]. У певному сенсі мобілізація набула форми помсти сталінського режиму тим, хто проживав на захоплених гітлерівцями українських землях.

Іншою категорією призовників, що поповнювали лави Червоної армії, були колишні воїни – оточенці, військовополонені, дезертири, що змогли дістатися свого місця проживання, або просто, за певних обставин, опинилися на окупованих територіях. Такий контингент згідно з наказом Державного Комітету Оборони (ДКО) № 2779 від 21 січня 1943 р. направляли на пересильний пункт Народного комісаріату оборони для колишніх військовополонених з метою здійснення перевірки армійськими комісіями, складеними з представників старшого й середнього командного складу, а також за участю представника особового відділу армії або фронту. Рішенням цієї комісії частина військовозобов'язаних, що не мали за собою компромату, розподілялася таким чином: рядовий та молодший командний склад – до АЗСП; командний і політичний склад – у розпорядження відповідних начальників відділів Червоної армії. Ті ж, хто виявився «нестійким, ворожим елементом», – до спецтаборів НКВС. З розгортання наступальних операцій, процес перевірки колишніх військовополонених та оточенців ставав ще більш формальним, а засоби використання цього контингенту на фронті – більш жорстокими. Відповідно до наказу № 97/ш від 10 березня 1943 р. заступника Наркому оборони СРСР і начальника Головного управління формування та укомплектування

військ Червоної армії Ю.О. Щаденка всіх колишніх червоноармійців, які залишилися на окупованій ворогом території й не прагнули приєднатися до частин Червоної армії, після оперативної перевірки направляти до штрафних частин. До спеціальних таборів НКВС відправляти лише тих осіб, на яких були складені достовірні дані про підозру їх в антирадянській діяльності [13, 310]. Загалом ідеться про 600 – 900 тис. мобілізованих повторно з України з лютого 1943 р. до жовтня 1944 р. [6, 57].

Із другої половини 1942 р. штрафбатні батальйони стали ще одним джерелом кількісного наповнення особового складу військових формувань. Згідно з наказом комісії Військової ради 1-го Українського фронту від 21 травня 1944 р. до 9-го окремого штрафного батальйону було направлено 28 осіб, 24 з яких – українці, переважно уродженці Полтавської області [22, 1 – 31]. Це дисциплінарне утворення почало формуватися на Воронезькому фронті в серпні 1942 р. – майже одразу після оприлюднення наказу Народного комісаріату оборони СРСР № 227 від 28 липня 1942 р., у якому йшлося, зокрема, про запровадження штрафних частин. 17 грудня того самого року згідно з наказом № 009/07 командувача військ фронту дисциплінарному підрозділу було присвоєно 9-ий номер, і до кінця війни це формування пройшло фронтовими дорогами від Сталінграда, через усю Україну до Влрави і Праги як 9-й окремий штрафний батальйон [21, 128]. Як правило, під час наступу чи в ході, жорстоких і тривалих боїв було багато бійців, які отримували дострокову реабілітацію, і якщо дозволяв стан здоров'я, поповнювали регулярні частини. Так, згідно з наказом № 0646 по військах Воронезького фронту від 4 жовтня 1943 р. у розпал боїв за Дніпро було реабілітовано 152 офіцери, з них 63 – достроково, 66 – за пораненнями і 23 – ті, що загинули в цей день [20, 120–129]. У книзі наказів 9-го окремого штрафного батальйону міститься унікальне клопотання про відновлення у званні та на посаді за виявлену мужність рядових штрафбату Ольги Конюченко та Євгенії Майстренко [20, 1 – 9]. Євгенія Андріївна Майстренко – танкіст, нагороджена бойовими орденами та медалями, серед яких орден Червоної Зірки, дві медалі «За відвагу». Двічі горіла в танку, поранена в обидві ноги, пройшла від Сталінграда до Берліна, потрапила до штрафбату «за нетактовне поводження зі старшим офіцером». Реабілітована в січні 1943 р. [26]. Як бачимо, що комплектувалися дисциплінарні частини і за рахунок жінок.

У складі 1-го Українського фронту діяли десятки дисциплінарних підрозділів, адже кожна армія мала по 5 – 10 штрафних рот, а кожний фронт – по 1 – 3 штрафних батальйони.

Усього із серпня по першу половину жовтня 1943 р. Воронезьким фронтом було мобілізовано 129 513 осіб. Із них до бойових частин прибуло: у 40-ву армію 20 932, у 27-му – 7 653, у 38-му – 30 998, у 47-му – 8 554, у 4-ту гвардійську армію – 2 334, у 5-ту гвардійську армію – 2 730, у 6-ту гвардійську армію – 1 573, у 60-ту армію – 266 осіб. Найменша кількість мобілізованих і відправлених до лав діючих частин спостерігається в серпні місяці – 9 583 та 511 відповідно. Із початком битви за Дніпро кількість поставлених під рушницю з визволених територій України збільшилася в рази. Так, у вересні було мобілізовано 72 854, з яких на фронт потрапило 41 338

(56,7 %) осіб. Лише за перші 10 днів жовтня було призвано 47 076 новобранців, з яких 33 151 (70,4 %) опинилися на передовій. Така стрімка ротація впливала на терміни підготовки особового складу. Загалом із загальної кількості мобілізованих у цей період в окремих запасних полках залишилося 56 158 осіб тобто 43,3 %. З 10 жовтня до 1 листопада 1943 р. планувався призов 45 тис. осіб.

Не менш важливим питанням мобілізаційної кампанії було укомплектування особового складу необхідними речами. У зведенні про кількість мобілізованого сержантського і рядового складу Воронезьким фронтом зазначається, що для 45 тис. осіб, що плануються до призову, необхідно 101 158 комплектів зимового одягу, з них 21 тис. – уже в дорозі, тобто недостача становить 80 158 комплектів [23, 29 – 30].

До середини травня 1944 р. Українські фронти поповнилися на понад 2 млн осіб переважно із західних регіонів України, визволених від нацистської окупації [18, 159]. В умовах призову контингенту з територій, що до війни входили до складу Польщі, стало доцільним припинення масового використання щойно мобілізованого поповнення в боях та приділення основної уваги політично-пропагандистській роботі.

Формування 1-го Українського фронту також характеризувалося загальною тенденцією тісної взаємодії з партизанськими загонами, що діяли на окупованих землях. Ще 28 вересня 1942 р. з метою подальшого покращення боротьби на окупованих територіях та налагодження тісної взаємодії партизанських загонів із регулярними військами ДКО була ухвалена постанова щодо створення при Військових радах Воронезького, Південно-Західного і Сталінградського (Південного) фронтів представництв Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР). Після переходу Червоної армії в наступ на південному напрямі радянсько-німецького фронту на початку 1943 р. ЦШПР наприкінці лютого 1943 р. ухвалив рішення щодо оперативного підпорядкування представництв даних фронтів Українському штабу партизанського руху, що було продиктовано необхідністю поліпшення координації дій партизанів України з радянськими військами, які почали визволення території республіки від загарбників, та посилення ударів по тилу ворога. 7 березня 1943 р. ДКО постановив розформувати ЦШПР, а його представництва при Військових радах фронтів, які діяли в напрямі України, а також їхні партизанські загони, диверсійні й розвідувальні групи передати в безпосереднє розпорядження Українського штабу партизанського фронту (УШПР).

На чолі представництва УШПР при Військовій раді Воронезького (1-го Українського фронту) в різний час перебували досвідчені й кваліфіковані кадри організаторів партизанського руху – підполковник П.А. Метельов, полковник В.С. Погребенко, підполковник І.М. Бовкун. Останній – Герой Радянського Союзу, кадровий офіцер Червоної армії із січня 1943 р., очолював Чернігівське партизанське з'єднання «За Батьківщину».

Представництва УШПР у тісному контакті з Військовими радами всебічно надавали допомогу з організації та розгортання партизанського руху на території України. За 1942 – 1945 рр. представництва УШПР перекинули за лінію фронту 355

партизанських загонів і диверсійно-розвідувальних груп загальною чисельністю більш ніж 3,6 тис. осіб. На їхній базі за рахунок місцевого населення й колишніх військовополонених були розгорнуті значні партизанські сили. Зокрема, їх чисельність на 1-му і 4-му Українських фронтах становила 21 208 осіб [19, 46].

У доповідних записках ЦК КП(б)У про бойові дії партизанів України у вересні – жовтні 1943 р. повідомлялося, що українські партизанські загони діють по всій смузі 1-го, 2-го, 3-го та 4-го Українських фронтів, надаючи допомогу регулярним військам в облаштуванні, захопленні та утриманні переправ через річки, очищенні від окупантів населених пунктів, ведуть бойові дії на залізничних та шосейних комунікаціях, зриваючи військові перевезення ворога, знищуючи його гарнізони, живу силу та техніку [19, 291 – 293].

Першим з'єднанням, організованим представництвом УШПР при Військовій раді Воронезького фронту, стало сформоване 27 серпня 1943 р. в районі Більських лісів (15 км на захід від Ніжина) партизанське з'єднання під командуванням М.І. Шукаєва, яке з 1 січня 1944 р. дістало назву ім. Й.В. Сталіна. Загалом у смузі військ 1-го Українського фронту під час форсування Дніпра діяли Сумські, Чернігівські, Полтавські, Житомирські та Черкаські партизанські загони та з'єднання. Так, 28 листопада 1943 р. на ім'я М.Г. Салая, командира Полтавського партизанського з'єднання ім. В.М. Молотова був направлений лист-блискавка зі словами вдячності за вже надану допомогу та з викладеним новим бойовим завданням: «ЦК КП(б)У і Військова рада 1-го Українського фронту пропонують Вам негайно розпочати спільну з 60-ю армією підготовку (під загальним командуванням генерал-лейтенанта І.Д. Черняхівського) для нанесення удару по ворогу, який наступає на Коростенському напрямку» [1, 82 – 83].

Як правило, оперативні кордони діяльності представництв і підлеглих їм партизанських загонів територіально відповідали напрямам бойових дій військ фронтів. Однак, виходячи із завдань розвитку партизанського руху та організації нових фронтів, УШПР (за згодою Генерального штабу Червоної армії і ЦК КП(б)У) змінював райони діяльності представництв, перерозподіляв між ними партизанські сили. Так, у січні 1944 р. представництво УШПР при Військовій раді 1-го Українського фронту було переведено на 2-й Український фронт, а керівництво діяльності партизанських формувань на лінії 1-го Українського фронту впродовж січня – березня 1944 р. здійснював безпосередньо УШПР.

У квітні 1944 р. у зв'язку з Кримською наступальною операцією військ 4-го Українського фронту і наступним виведенням управління цього фронту до резерву Ставки ВГК представництво УШПР переводилось на 1-й Український фронт і продовжило свою діяльність при Військовій раді до лютого 1945 р.

Після визволення певних територій партизанські з'єднання розформувалися, а частина особового складу вливалася до лав регулярної армії. Так, після форсування Дніпра та визволення Києва з чернігівських та сумських партизанів продовжили свою діяльність лише Полтавське партизанське з'єднання ім. В.М. Молотова та партизанське з'єднання ім. Й.В. Сталіна. Згідно зі звітом М.С. Хрущова «Про бойові

дії партизанів України за період з 1 серпня до 1 жовтня 1943 р.» частинам Червоної армії було передано 7 779 партизанів з усім озброєнням [1, 82]. Отже, була помітна тенденція, згідно з якою колишні партизани ставали військовослужбовцями, але цей відсоток залишався мізерним порівняно з кількістю призовників.

Ще однією обставиною, яка впливала на створення 1-го Українського фронту, було формування іноземних військових частин і з'єднань у складі регулярних радянських військ у рамках ідеї слов'янського братерства, яка в Радянському Союзі з перших днів війни була взята на озброєння органами агітації та пропаганди ЦК ВКП(б). Зокрема, у м. Бузулук Оренбурзької області (Російська Федерація) 12 лютого 1942 р. почала працювати комісія з відбору добровольців в 1-й Чехословацький окремих піхотний батальйон під командуванням підполковника Л. Свободи. Перше бойове хрещення підрозділи батальйону пройшли в боях за українське село Соколове в березні 1943 р. Про значний внесок чехословацьких бійців у розгром гітлерівців свідчать слова командувача військ Воронезького фронту генерала армії М.Ф. Ватутіна у вітальній телеграмі до полковника Л. Свободи: «Буду дуже радий бачити Вас, Ваших командирів і бійців у рядах військ Воронезького фронту...» [24].

5 травня 1943 р. було анонсовано, що на основі батальйону розгортається 1-ша Чехословацька окрема піхотна бригада, формування якої почалося 10 травня 1943 р, а 10 квітня 1944 р. бригада переформована в корпус. 12 червня 1943 р. Л. Свобода був офіційно затверджений на посаді командира бригади.

Значний відсоток бригади за національною ознакою становили русини Закарпаття. Так, у період з 12 лютого 1942 р. до 10 травня 1943 р. їхня кількість складала 27,1 % (264 особи) від загального складу формування. Із травня 1943 р. до 10 квітня 1944 р. під час наймасштабніших битв на території України цей відсоток зріс до 62,8 % (2 210 осіб). Наприкінці війни він зменшився до 22%, що зумовлено набором до складу бригади в рамках добровільної військової мобілізації значної кількості чехів та словаків із визволених чехословацьких територій [27]. Русинами здебільшого називали себе українці Закарпаття, які становили 62,2 % населення цього краю із загальної кількості в 740 тис. Після встановлення у вересні 1939 р. спільного радянсько-угорського кордону за період із 1939 до 1941 рр., за різними даними, до СРСР втекло від 4 до 50 тис. закарпатців, яких було інтерновано до радянських виправно-трудова таборів [4, 62 – 65]. Саме вони, згідно з Постановою ДКО № ГОКО-2428сс від 20 листопада 1942 р. «Про укомплектування чехословацьких частин, що формуються на території СРСР, карпато-русинами, українцями та словаками, що до розчленування Чехословаччини перебували в чехословацькому громадянстві» становили основу Чехословацького піхотного полку, що формувався в м. Бузулук [10].

Також у складі військ 1-го Українського фронту до 1945 р. була сформована 2-га армія Війська Польського, основу якої становили полонені під час приєднання західноукраїнських земель до УРСР – СРСР у вересні 1939 р., польські солдати й офіцери, серед яких була значна кількість українців.

Отже, причинами й обставинами формування 1-го Українського фронту були широкомасштабні стратегічні наступальні операції з метою визволення України, що характеризувалися одночасним використанням великих військових об'єднань та тісною взаємодією регулярних військ і партизанських формувань, для координації яких були створені представництва УШПР при Військових радах фронтів.

Ці операції супроводжувалися значними втратами серед особового складу, причиною яких були недостатній рівень бойової підготовки та неузгодженість дій командування й низка інших чинників.

Численні втрат вимагали змінити процедуру мобілізації, основою якої з 1943 р. став призов осіб із визволених від тимчасової окупації територій, у зв'язку з чим кількісна перевага в національному складі формувань, що наступали територією України, збільшилася на користь українців, що, в свою чергу, призвело до збільшення втрат серед українських військовослужбовців у цей період. Жорсткий характер мобілізації спричинений тим, що до її здійснення була залучена діюча армія, яка отримала карт-бланш на майже необмежене використання людських ресурсів для реалізації своїх потреб [3, 362].

Додатковим джерелом поповнення військ із другої половини 1942 р. були воїни-оточенці, військовополонені, дезертири, порушники військової дисципліни та в'язні радянських концтаборів, засуджені за різними статтями Кримінального кодексу, і навіть жінки [7, 137].

Також особливістю військово-стратегічних формувань, зокрема й 1-го Українського фронту в 1943 – 1945 рр., стало створення інтернаціональних бригад у рамках ідеї слов'янського єднання. Основу таких військових утворень складали представники різних національностей – бранці Радянського Союзу, котрі були інтерновані до спецтаборів із воєнних або політичних міркувань.

Джерела та література:

1. Білоус О.П. Діяльність радянських партизанських формувань Середньої Наддніпряниці під час форсування Дніпра як складова частина загальноукраїнської антинацистської боротьби в роки Великої Вітчизняної війни / О.П. Білоус // *Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Зб. наук. праць / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 31 жовтня 2013 р. / Кабінет Міністрів України, Український інститут національної пам'яті, Міністерство культури України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Інститут історії України НАН України.* – К.: ДП «НВЦ «Пріорітети», 2013. – С. 78 – 85.
2. *Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное исследование / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андронников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин.* – М.: Вече, 2009. – С. 139.
3. *Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої*

- світової війни (1939 – 1945) / В.А. Гриневич. – К.: НАН України, ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, 2007. – 520 с.
4. Довганіч О.Д. Закарпатські добровольці: Нариси з історії та бойового шляху / О.Д. Довганіч. – Ужгород, 1998. – 167 с.
 5. Київ: війна, влада, суспільство. 1939 – 1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації) / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), О.В. Бажан, Г.В. Боряк, Т.В. Вронська, О.Є. Лисенко (від. ред.), В.М. Литвин, С.П. Ляковська, О.П. Реєнт, Н.І. Татусь. – К.: Темпора, 2014. – 864 с.
 6. Лисенко О.Є. Військові втрати України в Другій світовій війні / О.Є. Лисенко, Т.В. Вронська // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.; Аеростат, 2013. – С. 52 – 59.
 7. Лисенко О.Є. Формування особового складу штрафних батальйонів і рот у Червоній армії періоду Великої Вітчизняної війни / О.Є. Лисенко, Т.В. Вронська // Український історичний журнал. – Київ, «Дієз-продукт», 2006. – №3 – С. 137 – 150.
 8. Мануильський Д.З. Советский народ в боях за окончательную победу / Д.З. Мануильський // За честь Родины. – 1944. – 1 мая. – № 106.
 9. Муковський І.Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко О.Є.; за ред. В.Д. Конашевича. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996. – 567 с.
 10. Об уккомплектовании формируемых на территории СССР чехословацких частей карпато-руссами, украинцами и словаками, состоявшими до расчленения Чехословакии в чехословацком гражданстве. Постановление № ГОКО-2428сс от 20 ноября 1942 г. [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/2528.html>
 11. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
 12. Рибченко Л.В. Персональний облік людських військових втрат Червоної армії у Великій Вітчизняній війні / Л.В. Рибченко // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.; Аеростат, 2013. – С. 59 – 79.
 13. Рибченко Л.В. Радянські військові мобілізації на території України у 1941 – 1945 рр. / Л.В. Рибченко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка», НАН України», 2010. – Кн. 1. – С. 303 – 318.
 14. Ругаль В.П. Характеристика архівних джерел, друкованих мартирологів, електронних баз даних з обліку загиблих воїнів СРСР / В.П. Ругаль, Т.О. Пшенична //

- Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2013. – С. 79 – 88.
15. Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. –Т. 13 (2-1): Приказы Народного Комиссара Оборона СССР. 1937 – 21 июня 1941 г. – М.: «Терра», 1994. – 368 с.
 16. Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. – Т. 16, 5(2). Ставка ВГК. Документы и материалы. 1942. – М.: Терра, 1996. – 624 с.
 17. Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. – Т. 16, 5(3). Ставка ВГК. Документы и материалы. 1943. – М.: «Терра», 1999. – 360 с.
 18. Сегеда С.П. Радянська військова преса на території України в роки Другої світової війни / С.П. Сегеда // Гілея. Науковий вісник. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, Українська Академія Наук, 2011. – Вип. 44 (№ 2). – С. 156 – 162.
 19. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): Наук-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін.; Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 46.
 20. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації. – Ф. 9-й окремий штрафний батальйон. – Оп. 111613. – Спр. 3.
 21. Там само. – Оп. 115516. – Спр. 5.
 22. Там само. – Спр. 11 (II).
 23. Там само. – Ф. 56. – Оп. 12236. – Спр. 564.
 24. Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – КН-743. – Д-112.
 25. Там само. – КН-47946. – Д.-10696.
 26. Электронный банк документов «Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.» [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://podvignaroda.mil.ru/?#id=16721254&tab=navDetailDocument>
 27. Czechoslovak military units in the USSR (1942 – 1945) [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.czechpatriots.com/indexru.php>

© **Владимир ТРЕТЬЯК**

ПРИЧИНЫ И ОБСТОЯТЕЛЬСТВА ФОРМИРОВАНИЯ 1-ГО УКРАИНСКОГО ФРОНТА

На основе архивных документов и научных трудов раскрывается общая картина причин, особенностей и условий, в которых проходило формирование и становление 1-го Украинского фронта в период с 1942 г. до начала 1944 г.

Ключевые слова: 1-й Украинский фронт, Воронежский фронт, Украина, широкомасштабные наступательные операции, мобилизация, потери, битва за Днепр.

© **Volodymyr TRETUAK**

OF REASON AND CIRCUMSTANCE OF FORMING OF 1-GO OF UKRAINIAN FRONT

This article is based on archival documents and scientific papers is reveals an overall picture of the causes, characteristics and conditions under which the formation took place, and the formation of the 1st Ukrainian Front in the period from 1942 to early 1944.

Keywords: 1st Ukrainian Front, Voronezh Front, Ukraine, large-scale offensive operations, mobilization, loss, Battle of the Dnieper.

УДК 355.48(422.1/5)“1944”:069/929(477-25)+069.5

© **Ярослава ПАСІЧКО**

ВИСАДКА ВІЙСЬК У НОРМАНДІЇ. ОПЕРАЦІЯ «ОВЕРЛОРД»

Розглядається проблема відкриття Другого фронту в Західній Європі, який був принциповим для Радянського Союзу, адже саме так можна було прискорити розгром німецьких військ та зменшити кількість людських жертв. На матеріалах із фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» розповідається про передумови відкриття, часові рамки, перебіг подій, фінальний результат та значення висадки військ союзників у Нормандії – операцію «Оверлорд».

Ключові слова: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Другий фронт, операція «Оверлорд», висадка військ у Нормандії, Нормандська десантна операція.

Ще на початку Великої Вітчизняної війни радянське керівництво неодноразово зверталося до урядів США і Великобританії з пропозицією відкрити англо-американськими військами Другий фронт у Західній Європі. На це були вагомими причинами. Висадка союзників у Франції сприяла б зменшенню втрат Червоної армії та цивільного населення, прискорила б вигнання противника з окупованих територій Радянського Союзу. На певних етапах бойових дій упродовж 1941 – 1943 рр. відкриття Другого фронту мало для Радянського Союзу принципове значення. Своєчасний початок бойових дій на Заході міг би значно прискорити розгром фашистського блоку, скоротити тривалість перебігу всієї Другої світової війни. Однак для західних лідерів питання відкриття Другого фронту сприяло б певною мірою втіленню в життя їхньої військової стратегії.

Під час переговорів наркома закордонних справ В.М. Молотова з Прем'єр-міністром Великобританії У. Черчиллем і Президентом США Ф.Рузвельтом у травні – червні 1942 р. була досягнута домовленість про відкриття Другого фронту в Західній Європі влітку 1942 р. Проте незабаром після переговорів західні лідери ухвалили рішення переглянути свої попередні домовленості й перенести відкриття Другого фронту.

Лише в ході Тегеранської конференції в листопаді – грудні 1943 р. питання щодо дати відкриття Другого фронту було вирішене. Союзники погодилися висадити свої війська у Франції в травні 1944 р. [3, 713]. У відповідь Й. Сталін повідомив, що приблизно в той же час він розпочне на радянсько-німецькому фронті потужний наступ.

Відкриття Другого фронту щиро вітали в Москві, зокрема, як у вищих ешелонах влади, так і у всьому громадянському суспільстві. Про це свідчить фронтова періодика та інші музейні предмети фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», які розкривають тему «Відкриття Другого фронту в Європі». Ця подія віддзеркалюється й у головній експозиції музею. Висадці союзників на півночі Франції присвячувалися екстрені випуски газет і журналів – цілі розвороти періодичних видань: «Войска союзников начали высадку на севере Франции!», «Союзники высадили десант во Франции», «Второй фронт открыт!» [5; 7; 8]. Не тільки радянське суспільство, а й інші країни світу стежили за подіями в Західній Європі, прислуховувалися до звернень Прем'єр-міністра У. Черчилля, наказів генерала Д. Ейзенхауера, повідомлень Штабу Верховного Командування експедиційних сил союзників із місць подій тощо.

З великим нетерпінням очікували на допомогу союзників і бійці на східному фронті, про що свідчить особисте листування воїнів Червоної армії. У цих епістолах простежуються й роздратування через затримку відкриття Другого фронту, і співчуття до «братів по зброї», і побажання їм успіхів та, безперечно, надії на полегшення та повну перемогу, яка відбудеться після висадки англо-американських військ у Нормандії.

Так, ще у липні 1942 р., напередодні запеклих боїв за Сталінград, лейтенант Ю.І. Рауд написав дружині: «Ці наші «друзі» підводять і тягнуть час. Вони, холера, ніяк не відкриють II фронт...» [14]. «Третій день чуємо по радіо про висадку наших союзників у Франції. Цей 2-й фронт в уяві всіх руських довгоочікуваний. Легко, звичайно, їм там оволодіти територіями не вдасться, але це для нас велика допомога. Ніхто не розраховує на те, що англійці та американці за нас закінчать війну, нас очікують ще тяжкі бої, але остаточна перемога близько...» – зазначив у листі до рідних генерал-майор І.В.Грибов [17]. У своєму посланні майор М.С. Руденко обнадіяв маму такими словами: «Наші союзники висадили експедиційні війська у Франції – це дуже добре, у тебе має бути більше надії на скору нашу зустріч...» [16]. «Учора дізналися про велику подію, яка, мабуть, потрясла увесь світ, а саме відкриття II фронту. Нині можна говорити про швидкий кінець війни, який нам усім здавався таким далеким ще кілька днів назад...» – читаємо в листі до матері молодшого сержанта В.Д. Березовського від 7 червня 1944 р. [15]. Проте до перемоги воїн не дожив. Він загинув у вересні 1944 р., визволяючи Польщу.

Цей дворічний період, з травня 1942 р. до червня 1944 р., коли союзники відтермінували відкриття Другого фронту в Північній Франції, призвів до значних безповоротних втрат радянських збройних сил (вбитими, полоненими і зниклими безвісти нараховується близько 5 мільйонів людей). Ці наведені в унікальному довідковому виданні під загальною редакцією кандидата військових наук, професора АВН Російської Федерації генерал-полковника Г.Ф. Кривошеєва, у якому зазначається,

що безповоротні втрати Червоної армії та Військово-морського флоту з травня 1942 р. до червня 1944 р. становили – 4 967 451 особу [2, 62].

Висадка союзників у Нормандії, операція «Оверлорд», «День Д», Нормандська десантна операція, відкриття Другого фронту в Європі – ця подія має низку різних назв. Про неї знають усі, навіть далеко за межами тих країн, що брали в ній участь. Реальністю ставало те, про що так довго мріяло людство – найшвидше розгромити нацизм.

Нормандська десантна операція, або операція «Оверлорд» («Overlord» – «Володар») – це стратегічна операція збройних сил США та Великобританії за участю військ Канади, Австралії, Нової Зеландії, «Франції, що бореться», Польщі, Нідерландів, Сил Вільної Бельгії, Чехословаччини та Греції. Висадка військ у Нормандії (Франція) почалася рано-вранці 6 червня й тривала до 31 серпня 1944 р. Нормандська десантна операція здійснювалася двома етапами:

1. Операція «Нептун» – кодова назва початкової фази операції «Оверлорд» – 6 червня 1944 р. (ця дата відома як «День Д») – 24 липня 1944 р. Мета: значними силами, що були зосереджені на Британських островах, форсувати Ла-Манш, здійснити висадку на узбережжі Нормандії і створити стратегічний плацдарм для подальшого наступу.

2. Операція «Кобра» – прорив і наступ із метою визволення Франції та Бельгії й виходу до французько-німецького кордону.

Загальне керівництво арміями союзників здійснював американський генерал Д. Ейзенхауер. Безпосередньо десантну операцію очолив командувач 21-ї групи армій англійський генерал-фельдмаршал Б. Монтгомері. До складу 21-ї групи армій входили: 1-ша американська (командувач генерал О. Бредлі), 2-га англійська (командувач генерал М. Демпсі) і 1-ша канадська (командувач генерал Х. Грерар) армії. Нині операція «Оверлорд» вважається найбільшою десантною операцією в історії війн, у ній брали участь понад три мільйони осіб. У цій операції виявилася як майстерність організації та підготовки до бойових дій військ союзників, так і досить безглузді помилки військ Рейху, що й призвели до краху німецької армії. Безперечно, події літа 1944 р. на західному фронті суттєво вплинули на вирішення долі Європи в ході Другої світової війни.

Суперечки та невпевненість спостерігалися в кулуарах нацистського командування. Верховне головнокомандування Вермахту очікувало вторгнення союзників, але не змогло визначити заздалегідь ані часу, ані, що найголовніше, місця майбутньої висадки. Напередодні висадки кілька днів тривав шторм, прогноз погоди був невтішний, і німецьке командування вважало, що в таку негоду висадка десанту взагалі неможлива. Командувач німецьких військ у Франції генерал-фельдмаршал Е. Роммель напередодні операції відбув у відпустку до Німеччини і дізнався про десантування експедиційних військ лише через три години після початку операції.

У німецькому головному командуванні сухопутних військ на заході (у Франції, Бельгії та Голландії) перебувало всього 58 неповністю укомплектованих дивізій. Частина з них були «стаціонарними» (не мали свого транспорту). У Нормандії було

зосереджено лише 12 дивізій і всього 160 боєздатних бойових літаків [4, 496]. Перевага угруповання союзних військ у ході операції «Оверлорд» становила за чисельністю особового складу – у три рази, за бронетанковою технікою – у три рази, за кількістю гармат – у 2 рази і в 60 разів більше за кількістю літаків. Для боротьби з фашистською Німеччиною генерал Д. Ейзенхауер зібрав унікальні сили: 39 дивізій, 12 окремих бригад, 10 загонів, понад 10 тисяч літаків; 4 тисячі десантних суден – понад 2 мільйони вояків [1, 236].

Підготовка Нормандської десантної операції тривала три місяці. Початок висадки планувався на 5 червня 1944 р., але через несприятливі метеоумови було перенесено на 6 червня. У ніч проти шостого червня почалася висадка повітряно-десантних частин союзників, у якій брали участь американських 1662 літаки і 512 планерів, а також англійських 733 літаки і 335 планерів. Цієї ж ночі 18 кораблів британського флоту провели демонстративне маневрування в районі на північний схід від м. Гавра (Франція). Одночасно бомбардувальна авіація скидала смужки металізованого паперу для створення перешкод у роботі німецьких радіолокаційних станцій [9, 242]. На світанку 6 червня 1944 р. почалася операція «Оверлорд». Під прикриттям масованих ударів авіації й вогню корабельної артилерії почалася висадка морського десанту на п'яти ділянках узбережжя в Нормандії. Нацистський військово-морський флот майже не чинив опору. Американська й англійська авіації завдавали ударів по артилерійських батареях, штабах і оборонних позиціях противника. Одночасно потужні авіаційні бомбардування здійснювалися по об'єктах ворога в районі міст Кале і Булонь з метою відвернення уваги противника від дійсного місця висадки. Постійну потужну артилерійську підтримку експедиційним військам надавали 7 лінкорів, 2 монітори, 24 крейсери й 74 ескадрені міноносці військово-морських сил союзників [11, 245].

У ніч на 13 червня 1944 р. гітлерівське командування вперше використало проти Великобританії нову зброю – літаки-снаряди Фау-1. Найбільш інтенсивний обстріл англійської столиці відбувся 16 червня [12, 248]. Навколо цієї «зброї відплати» нацистська пропаганда розгорнула широку кампанію. Цивільне населення та війська залякували неймовірно потужною силою цих «Фау», переконували, що ці літаки-снаряди змусять відступити союзні війська з Франції. Проте нова зброя виявилася не такою вже й загрозливою, хоча морально-психологічний ефект від такої «шуміхи» мав місце.

До кінця першого дня висадки війська союзників захопили в Нормандії три плацдарми розміром від 2 до 10 км, куди були десантовані основні сили п'яти піхотних і трьох повітряно-десантних дивізій, однієї бронетанкової бригади загальною чисельністю понад 156 тис. осіб. До кінця червня 1944 р. територія плацдарму союзних військ значно розширилася, на ній перебувало близько мільйона бійців [10, 240].

Головнокомандування Вермахту все ще вважало, що вирішальний удар союзників буде здійснено через протоку Па-де-Кале, тому не зважувалося посилити свої війська в Нормандії частинами з північно-східної Франції і Бельгії. Передислокація німецьких військ із центральної і південної Франції затримувалася через нальоти

союзної авіації та диверсії французького руху Опору. Проте головною причиною, яка унеможливила посилення німецьких військ у Нормандії, став розпочатий у червні 1944 р. стратегічний наступ радянських військ у Білорусії (Білоруська наступальна операція, «Багратіон» – 23 червня – 29 серпня 1944 р.). Одна з наймасштабніших військових операцій почалася відповідно до домовленостей із союзниками, ухвалених на Тегеранській конференції. Нацистське головнокомандування всі резерви змушене було направляти на східний фронт. У зв'язку з цим 15 липня 1944 р. генерал-фельдмаршал Е. Роммель направив телеграму Гітлеру, у якій повідомляв, що за час від початку висадки англо-американських військ втрати групи армій «Б» склали 97 тис. бійців, а отримали підкріплення – лише 6 тис. осіб. Таким чином, противник не зміг суттєво укріпити угруповання своїх військ у Нормандії [13, 250 – 251].

24 липня війська 21-ї групи армій союзників вийшли на рубіж південніше міст Сен-Ло, Комон, Кан. Цей день вважається завершенням операції «Оверлорд». За період від 6 червня до 23 липня 1944 р. німецькі війська втратили 113 тис. осіб. Втрати союзних військ становили 122 тис. осіб (73 тис. американців і 49 тис. англійців і канадців) [18, 208].

25 липня 1944 р. після масованої артпідготовки за підтримки «килимового» авіаційного бомбардування союзники розпочали новий наступ у Нормандії з району Льон-Ло з метою прориву з плацдарму і виходу на оперативний простір (операція «Кобра»). У ході наступальних дій війська союзників майже без перешкод просунулися на схід, де форсували р. Сена. 25 серпня 1944 р. за підтримки повсталих парижан і французьких партизанів було визволено Париж. 30 серпня 1944 р. генерал Шарль де Голль оголосив про початок дії Тимчасового керівництва Французької республіки.

Союзні війська завдали поразки військам Вермахту, що перебували в Північній Франції і, продовжуючи їхнє переслідування, вступили на територію Бельгії. Третього вересня 1944 р. була визволена столиця Бельгії – Брюссель.

Основні причини перемоги союзників та поразки нацистів у Західній Європі були вже названі. Підсумовуючи наслідки Нормандської десантної операції, зазначимо, що головною причиною поразки стало критичне становище Німеччини на цьому етапі війни. Основні сили Рейху були зосереджені на східному фронті, постійний натиск Червоної армії не давав можливості Гітлеру укріпити свої сили на заході. Не варто забувати, що війська союзників були краще підготовлені та озброєні новою технікою з повними боєкомплектами й достатньою кількістю палива, а також мали значну перевагу в кількості бійців. Важливим фактором, який наблизив перемогу, була й діяльність французьких партизанів, котрі доволі активно зривали військові постачання для нацистських військ. Помилкова думка нацистського командування щодо місця висадки англо-американських військ призвела до рішучої перемоги союзників.

Керівники та учасники Нормандської десантної операції були відзначені урядовими нагородами США, Великобританії, Канади та інших держав. Генерал Д. Ейзенхауер, генерал-фельдмаршал Б. Монтгомері та генерал О. Бредлі стали кавалерами радянського ордена Суворова I ступеня [6].

День 6 червня 1944 р. був названий одним американським публіцистом «найдовшим днем». Так, в історії боїв експедиційних військ на континенті він був першим і найтяжчим. У радянських воїнів таких «найдовших днів» до червня 1944 р. – тисячі. А скільки їх таких ще буде попереду, до зустрічі на Ельбі, до переможного травня 1945-го, до кінця Другої світової...

Джерела та література:

1. Безыменский Л.А. Тайный фронт против второго фронта / Л.А. Безыменский. – М., 1978. – С. 236.
2. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. – М., 2009. – С. 62.
3. Великая Отечественная война 1941 – 1945. Энциклопедия. – М., 1985. – С. 713.
4. Там же. – С. 496.
5. За Родину. Экстренный выпуск. – 1944. – 6 июня // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (далі – Фонди МКНМІВВВ) – КН-78357. – Г-16471.
6. За победу. – 1944. – 6 октября // Там само. – КН-192725. – Г-70982.
7. Красное знамя. – 1944. – 7 июня // Там само. – КН-221987/6. – Г-77708/6.
8. Сталинская гвардия. – 1944. – 8 июня // Там само. – КН-49202. – Г-9241.
9. История второй мировой войны 1939 – 1945. – Т.9. – М., 1978. – С. 242.
10. Там же. – С. 240.
11. Там же. – С. 245.
12. Там же. – С. 248.
13. Там же. – С. 250 – 251.
14. Лист до рідних // Фонди МКНМІВВВ. – КН-140726. – Д-20968.
15. Лист до рідних // Там само. – КН-227821. – Д-40591.
16. Лист до рідних // Там само. – КН-67170. – Д-13985.
17. Лист до рідних // Там само. – КН-90175. – Д-16542.
18. Погью Ф. Верховное командование / Ф. Погью. – М., 1959. – С. 208.

© **Ярослава ПАСИЧКО**

ВЫСАДКА ВОЙСК В НОРМАНДИИ. ОПЕРАЦИЯ «ОВЕРЛОРД»

Рассматривается проблема открытия Второго фронта в Западной Европе, который был принципиальным для Советского Союза, ведь именно так можно было ускорить разгром немецких войск и уменьшить количество человеческих жертв. На материалах из фондовой коллекции Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов» рассказывается о предпосылках открытия, временные рамки, ход событий, финальный результат и значение высадки войск союзников в Нормандии – операцию «Оверлорд».

Ключевые слова: Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», Второй фронт, операция «Оверлорд», высадка войск в Нормандии, Нормандская десантная операция.

© **Yaroslava PASICHKO**

LANDING OF TROOPS IN NOMANDY. OPERATION OVERLORD

A problem of opening of Second front in Western Europe was fundamental for Soviet Union, in fact exactly after his opening it was possible to accelerate the defeat of the German troops and decrease the amount of human victims.

On materials from fund collection of the Memorial complex “The National museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945” describes the prerequisites for opening, the time frame of events, the final result and the value of the landing of Allied forces in Normandy – Operation Overlord.

During the Teheran Conference in November – December in 1943 a question in relation to an opening of Second front date was decided. Allies agreed to land the troops in France in May of 1944.

Landing of Allies in Normandy, Operation Overlord, D-Day, Normandy landing operation, opening of Second front in Europe – this event has a row of the different names. About her know all, even far outside those countries that participated in her.

Normandy landing operation or Operation Overlord is a strategic operation of the armed forces of the USA and the Great Britain with participation of troops of Canada, Australia, New Zeland, «France that fights», Poland, Netherlands, Forces Free Belgium, Czechoslovakia and Greece. Landing of troops in Normandy (France) began early in the morning on June, 6 and lasted to August, 31 in 1944. The American general D. Eisenhower carried out common guidance the armies of Allies.

Summarizing the consequences of the Normandy landing operations, will mark that critical position of Nazi Germany became main reason for the defeat at this stage of the war. The main forces of the Reich were concentrated on East front, the permanent onslaught of the Red Army did not give an opportunity to Hitler to consolidate the forces on the West front. Do not forget that the Allied troops were better trained and equipped, with new equipment, with full ammunition and enough fuel, and also had a significant advantage in the number of fighters. An important factor, that brought victory was also the activities of the French partisans, that sufficiently actively blew off soldiery supplies for Nazi troops. Erroneous idea by Nazi command about place of landing Anglo-American forces resulted in decisive victory of the Allies.

Keywords: Memorial complex “The National museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945”, Second front, Operation Overlord, troops landing in Normandy, Normandy landing operation.

ЭКСТРЕННЫЙ ВЫПУСК.

Смерть немецким оккупантам!**За Родину**Среда
6 июня
1944 г.**ВОЙСКА СОЮЗНИКОВ
НАЧАЛИ ВЫСАДКУ НА СЕВЕРЕ ФРАНЦИИ***Коммюнике № 1*

Штаб Верховного Командования экспедиционных сил союзников опубликовал сегодня, 6 июня, коммюнике № 1. В нем сообщается, что под командованием генерала Эйзенхауэра военно-морские силы союзников при поддержке крупных военно-воздушных сил сегодня, 6 июня, начали высадку союзных армий на северном побережье Франции.

Приказ генерала Эйзенхауэра

Каждому солдату войск союзников перед операциями вручен приказ генерала Эйзенхауэра, который заканчивается словами: „Мы не согласимся ни на что меньшее, чем на полную победу“.

Выступление Черчилля

Сегодня, 6 июня, в Лондоне в палате общин выступил премьер-министр Черчилль. Он сообщил, что в течение ночи и рано утром первые крупные соединения войск союзников начали высадку на северном побережье Франции. До 4.000 кораблей пересекло Ла-Манш. Огонь береговых батарей неприятеля в значительной степени подавлен, а преграды на море оказались не столь серьезными, как предполагалось. Высадка союзных войск производится при поддержке 11.000 самолетов первой линии. За неприятельскими линиями успешно осуществлена массовая высадка воздушных десантов. Происходит также высадка десантов в различных пунктах побережья. Командиры, руководящие операциями, сообщают, что все идет согласно плану.

Г-633002.

Ответственный редактор А. П. БАРЫШНИКОВ.

*„Лучше морю чем никогда“
Мы подошли к рассвету. Бойтесь отступать
без боя!*

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

УДК 94 (477):“1948/1951”

© Іван ПАТРИЛЯК

ДІЯЛЬНІСТЬ АГЕНТУРНО-БОЙОВОЇ ГРУПИ «ФОРТ» ЯК ПРИКЛАД БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ЗІ ЗБРОЙНИМ ПІДПІЛЛЯМ ОУН У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Розглядається один з епізодів агентурної боротьби радянських органів державної безпеки проти підпілля ОУН наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. – діяльність агентурно-бойової групи «Форт» та її керівника Зиновія Благого (агента «12»). Актуалізуються, головним чином, матеріали радянських спецслужб (плани агентурної діяльності, інформації, звіти, донесення, міркування тощо), які нині зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Ключові слова: *Зиновій Благий (агент «12»), Роман Кравчук (Петро, Максим), агентурно-бойова група «Форт», ОУН, збройне підпілля, радянські органи держбезпеки.*

Багаторічна боротьба збройного підпілля Організації українських націоналістів (далі ОУН) проти тоталітарної радянської держави і її спеціальних служб після завершення Другої світової війни надзвичайно складна, різновекторна й невичерпна тема для історичних досліджень. На жаль, далеко не всі документи радянських органів державної безпеки (особливо ті, що зберігаються в російських архівах) доступні науковцям для ознайомлення. Очевидно, що й переважна маса матеріалів Служби безпеки (далі СБ) ОУН та інших структур підпілля знищена безповоротно. Проте окремі фрагменти колись гігантського джерельного масиву все ж потрапляють до рук учених, що дає змогу моделювати картину подій, конструювати власні варіанти бачення минулого, висловлювати нові гіпотези.

Слід підкреслити, що проблема агентурної боротьби проти націоналістичного підпілля тема не нова для вітчизняної і зарубіжної історіографії. Вона більшою чи меншою мірою відображена в усіх узагальнюючих працях з історії визвольного руху [11; 12; 13; 16; 20; 24; 29; 32; 33], а також у спеціальних дослідженнях, присвячених Службі безпеки ОУН [4; 5; 6; 10; 18; 19; 21], і, власне, боротьбі радянських органів держбезпеки з підпіллям [3; 9; 14; 15; 17; 22; 23; 25; 26; 27; 28; 30; 31]. Однак, як ми

вже зазначали, масштаб дослідницької теми наскільки широкий, що дає можливість щоразу виявляти нові й нові лакуни, які потребують історіографічного наповнення. У рамках пропонованої статті ми спробуємо розглянути діяльність агентурно-бойової групи «Форт», створеної для знешкодження керівника українського націоналістичного підпілля на території Галичини, члена Головного проводу ОУН, члена Української головної визвольної ради (далі УГВР) Романа Кравчука («Петра», «Максима»).

Спроби радянських спецслужб захопити або знищити «Петра» до 1948 р. виявилися марними, що стимулювало співробітників держбезпеки суттєво змінити методику своєї роботи. Як зазначає дослідник О. Іщук, «У 1948 р. чекістська робота була значно перебудована, і за розшук Романа Кравчука взялися досвідчені оперативники МДБ УРСР Іван Шорубалка, Роман Сараєв та підпорядкований їм апарат управління 2-Н МДБ УРСР та обласних управлінь МДБ. На нього було заведено розшукову справу-формуляр (згодом вона розширилася до 17 томів), а сам він отримав від співробітників МДБ оперативну кличку «Бегемот». Було розроблено дуже детальні плани його розшуку на Львівщині, а після отримання від агентури даних про орієнтовне місце його перебування – і на Рогатинщині. Ці відомості оновлювалися щомісяця. Невдовзі чекісти зуміли встановити, що Роман Кравчук перебуває в мережах сіл Стратин, Голодівка та ін., у яких підпілля мало надійну підтримку населення. Було проведено кілька великих чекістсько-військових операцій, у результаті яких заарештовано та вбито не один десяток довірених осіб Романа Кравчука. У серпні 1948 р. з пораненням ніг потрапив у полон і Зиновій Благий, який згодом став співпрацювати з чекістами, завдавши підпіллю серйозної шкоди. А Роман Кравчук, завдяки уважному та обачному поводженню, уник затримання й далі зі своїми охоронцями переховувався в надрайонного керівника Служби безпеки ОУН на Рогатинщині Мирослава Галуги – «Зенона» [8].

Власне, з полонення та вербування провідника підпілля Рогатинської округи З. Благого й розпочалася велика агентурна гра, яка, на думку керівників Міністерства держбезпеки, мала покласти край активності Р. Кравчука.

Про вербування Зиновія Благого чекісти повідомляли таку інформацію: «6 лютого ц. р. (1949 р. – *І.П.*) завербований як агент під псевдонімом «12»-й, захоплений у серпні 1948 р. керівник Рогатинського особливого окружного «Проводу» ОУН «Шпак» (З. Благий – *І.П.*) із завданням встановити зв'язок з відомими йому бандитами, щоб взяти під свій вплив всю діяльність підпілля ОУН на території Рогатинського району з метою виходу на «Петра»» [7, 9]. Цікавий факт: вербування Зиновія Благого відбувалося за особистою санкцією міністра держбезпеки СРСР В. Абакумова [7, 11].

Для допомоги агенту «12»-му і для контролю за ним (щоб унеможливити втечу З. Благого до лав підпілля) було залучено начальника відділення управління 2-Н МДБ УРСР майора Г. Клименка (зашифрованого під псевдонімом «Вусатий») та перевірених агентів-бойовиків «Горного», «Малого», «Городського» [7, 17]. Так була оформлена агентурно-бойова група (далі АБГ) «Форт» [7, 91].

Керівництво МДБ розробило детальний план роботи групи «Форт» і агента «12»-го, який передбачав, що АБГ буде спрямована в рідне село З. Благого Молодинче Ходорівського району Дрогобицької області (нині Жидачівський район Львівської області), яке розташоване на межі з Рогатинським районом Станіславської (нині Івано-Франківської) області. У своєму населеному пункті агент «12»-й мав установити стійкий зв'язок із сестрою Наталією, котра перебувала в підпіллі в с. Голодівка (нині с. Задністрияни Самбірського району Львівської області). Передбачалося, що, вийшовши на постійний контакт із сестрою, Зиновій Благий переконає її в тому, що він після поранення в сутичці з внутрішніми військами зумів уникнути полону й з допомогою прихильних до підпілля селян тривалий час лікувався, а після одужання знову прагне віднайти зв'язок зі структурами організації [7, 91 – 92]. Через сестру агент повинен був дізнатися про стан підпілля в Рогатинському районі й попросити Наталію передати його лист до одного зі своїх родичів – підпільника «Данила», який у 1948 р. був стрільцем в охоронній боївці самого З. Благого, а після його зникнення, за даними агентури, підтримував активні зв'язки з новим керівником Рогатинського окружного проводу Михайлом Іванилом («Мироном», «Вишнею») [7, 91].

У листі до «Данила» агент мав просити про зустріч на території Рогатинського району, куди передбачалося передислокувати АБГ «Форт». Під час зустрічі перед «12»-м було поставлене завдання – детально з'ясувати стан підпілля на Рогатинщині, зокрема вивідати його керівний склад і маршрути зв'язків, а також просити про зустріч з провідником «Мироном» [7, 92]. У випадку результативних перемовин з «Мироном» агент мав схилити його до співпраці з МДБ, а в разі відмови – захопити живцем або використовувати «в сліпу» [7, 92 – 93].

Для бойової підтримки агентури, в район діяльності АБГ «Форт» було «викинуто» чекістсько-військову групу на чолі зі старшим оперативним уповноваженим 1-го відділу управління 2-Н МДБ УРСР старшим лейтенантом О. Болдіним (псевдонім – «Місцевий») [7, 11; 7, 93; 7, 18]. Ця група мала спочатку дислокуватися в с. Бортники (нині Жидачівський район Львівської області), а з переходом АБГ «Форт» у Рогатинський район Станіславської області чекісти повинні були передислокуватися до с. Стратин (нині Рогатинський район Івано-Франківської області) [7, 18]. Зв'язок між АБГ «Форт» і чекістсько-військовою групою Болдіна («Місцевого») передбачалося здійснювати через закладку пошти на «мертвих пунктах зв'язку», радіостанцію або через таємні зустрічі з майором Г. Клименком («Вусатим») [7, 93].

У плані роботи АБГ «Форт» чекісти вказували: «З настанням весни й появи належних умов для виходу в ліс група «Форт» перебазується в лісовий масив в околицях села Голодівка і буде перебувати там під виглядом оунівської банди. Поряд із цим в Рогатинському районі будуть проводитися відволікаючі чекістсько-військові операції в лісових масивах на стику Бережанського і Рогатинського районів, а також північніше села Заланів (нині село Рогатинського району Івано-Франківської області), метою яких буде перехоплення кур'єрів і зв'язкових між «Максимом» (Р. Кравчуком – *І.П.*) і керівником Тернопільського крайового «Проводу» ОУН «Бурланом» (очевидно, йдеться про організаційного референта крайового

проводу ОУН «Поділля» Івана Прокопишина – І.П.) і створення перепон для переходу «Максима» на місце постою «Бурлана», куди він інколи тимчасово відходить. (...) На підставі того, що група «Форт» буде перебувати в лісі, видаючи себе за оунівську банду, її учасників слід забезпечити: 1. Відповідним екіпіруванням, озброєнням, побутовими речами, канцелярським приладдям, радіоприймачем, медикаментами, набором різної оунівської літератури та необхідними продуктами харчування. 2. У лісовому масиві, розташованому північніше від с. Заланів, дислокувати невелику чекістсько-військову групу з радіостанцією для підтримки регулярного зв'язку з групою «Форт». Цей контакт здійснюватиметься конспіративно на заздалегідь визначеній місцевості. Крім того, аби перебування чекістсько-військової групи не викликало підозр у місцевого населення, остання буде здійснювати активний пошук бандитів у лісовому масиві, де вона буде дислокуватися» [7, 94 – 95].

План-мінімум для АБГ «Форт» полягав у встановленні стійкого зв'язку з підпіллям і виявленні місць переховування крайового провідника «Петра» (Р. Кравчука). Подальша діяльність групи залежала від ходу подій і результативності перших кроків агента «12»-го [7, 96].

Реалізація чекістського плану діяльності АБГ «Форт» розпочалася 8 лютого 1949 р. (тобто через два дні після вербовки З. Благого). Первісно агента «12»-го і його колег разом із чекістсько-військовою групою прикриття було «викинуто» в Ходорівський район Дрогобицької області [7, 11]. Там, він викликав на нелегальну зустріч до себе рідну сестру Наталію, яка перебувала в підпіллі. Під час побачення З. Благий дізнався від неї про те, що в підпіллі його вважають полеглим, а також вивідав деяку інформацію про стан ОУН на території Рогатинського району й про можливе перебування на півночі Станіславської області керівника підпілля на західноукраїнських землях Романа Кравчука («Петра», «Максима») [7, 12].

Крім того, Наталія, розповіла своєму братові-агентові про те, що на території Рогатинського району перебуває колишній учасник його охорони «Данило», який підтримує зв'язок з окружним провідником Рогатинщини (колишнім підлеглим З. Благого) Михайлом Іванилом («Мироном», «Вишнею») і переховується разом із керівником районного проводу ОУН Рогатинського району «Степовиком» і керівником районного СБ «Стягом» [7, 12]. Агент «12»-й написав і передав через сестру Наталію записку до «Данила» з пропозицією зустрітися. Необхідність побачення мотивував прагненням повернутися до роботи в підпіллі після поранення і тривалого періоду реабілітації [7, 12].

Судячи зі звітів МДБ, агент «12»-й, очікуючи відповіді на свій лист від «Данила», створив власну невеличку агентурно-розвідувальну мережу, яка почала працювати на АБГ «Форт». Зокрема, він завербував власну сестру Наталію, котра погодилася співпрацювати з МДБ під псевдонімом «Реня» [7, 111], а також почав «в темну», як своїх розвідників, використовувати учасника ОУН Михайла Люлька, станичного ОУН із с. Кліщівна Рогатинського району Степана Кузіва і свого племінника – Богдана Благого [7, 111].

Обмін листами з «Данилом» завершився для З. Благого результативно: його колишній підлеглий погодився на зустріч 31 березня 1949 р. за посередництва сестри агента Наталії [7, 13]¹. У ході бесіди З. Благому вдалося переконати «Данила» в тому, що він після поранення лікувався з допомогою симпатиків підпілля, а не перебував у руках МДБ, і таким чином схилити «Данила» до відвертої розмови. Під час спілкування «Данило» повідомив агента «12»-го про те, що провідник Рогатинської округи «Миرون» відійшов з місця постійної дислокації в організаційних справах і прибуде на Рогатинщину тільки в середині квітня 1949 р. Після повернення провідника «Данило» обіцяв повідомити йому про появу З. Благого і спробувати організувати їхню особисту зустріч [7, 13].

Черговий контакт таємного співробітника «12»-го і «Данила» було заплановано на 7 квітня 1949 р. При цьому агент попросив свого колишнього підлеглого й родича тримати в суворій таємниці інформацію про його появу на Рогатинщині перед іншими членами підпілля, мотивуючи таку секретність страхом перед можливим арештом з боку СБ [7, 13].

Аналізуючи інформацію, отриману через «Данила» від агента «12»-го, співробітники МДБ Ухвалили рішення: у жодному разі не захоплювати й не вбивати окружного провідника «Мирона», а спробувати схилити його до співпраці з органами держбезпеки або, у гіршому випадку, використовувати «в сліпу», намагаючись через нього вийти на зв'язок із крайовим провідником Романом Кравчуком («Петром»). З цією метою ухвалили посилити АБГ «Форт» досвідченим агеном-бойовиком «Карпатським», який мав покращити фізичне прикриття агента «12»-го, а в разі необхідності допомогти ліквідувати або захопити «Петра» [7, 14].

Одночасно зі спробами З. Благого вийти на окружного провідника Рогатинщини «Мирона» через «Данила» відбулася передача ним записки для «Мирона» через станичного с. Кліщівна С. Кузіва, який контактував з охоронцями окружного провідника. Проте впродовж квітня 1949 р. ні через «Данила», ні через С. Кузіва зв'язатися з «Мироном» агенту і групі «Форт» не вдалося [7, 19]. Крім того, провалилися спроби емдестів вийти на «Мирона» шляхом вербування його зв'язкової Ольги Климкевич, сестри Ольги Іванило і брата Ярослава Іванила [7, 15 – 16].

6 травня 1949 р. агент «12»-й написав чергового листа до окружного провідника «Мирона» з проханням зустрітися або дати письмову відповідь. Однак і цього разу не дочекався жодної реакції в окреслений термін. Не гаючи часу, агент З. Благий разом з АБГ «Форт» почав поступово підпорядковувати собі мережу підпілля на Рогатинщині, яку використовували «в темну» в агентурній грі МДБ [7, 21]. Саме через таких підступно використаних підпільників співробітники МДБ дізналися,

¹ Цікаво зазначити, що з 11 до 21 березня 1949 р. одночасно з агентурною роботою З. Благого («12»-го) разом із дружиною та донькою возили на агітаційну екскурсію до Києва за особистим наказом міністра Держбезпеки УРСР генерал-лейтенанта Ковальчука. Детальний звіт про «екскурсію» див.: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 67, 54 – 61. Паралельно з ознайомленням із «соціалістичними досягненнями» української столиці, З. Благий написав для МДБ три цікаві документи: «Мої міркування з питання про розкол ОУН» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 67, 62 – 67); «Підпілля знає, що я попав живим в МДБ» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 67, 68 – 72); «Як поступити, якщо підпілля нічого не знає про мене» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 67, 73 – 88). У них З. Благий виклав свої думки з приводу провокування розколу в закордонних частинах ОУН та закордонному представництві УГВР і його можливого впливу на підпілля ОУН в Україні; а також запропонував дві схеми його використання як агента МДБ: перша стосувалася випадку проінформованості підпілля про його захоплення живим, друга – незнання підпілля про його перебування в МДБ.

що «Мирон» отримав всю кореспонденцію від З. Благого і скерував її до крайового провідника «Петра», котрий розпорядився ретельно перевірити легенду З. Благого про порятунок із рук МДБ і з'ясувати, з якою метою він повернувся на терен своєї колишньої підпільної діяльності [7, 21–22]. Перевірку З. Благого здійснював один із найдосвідченіших підпільників Рогатинської округи Микола Демський («Шувар»), який також свого часу очолював Рогатинський окружний провід ОУН (тобто був добре обізнаний із підпільними кадрами) і був довіреною особою Р. Кравчука і Р. Шухевича, неодноразово організовуючи для них місця сховку та провіант [7, 22–23].

Намагаючись завоювати прихильність та довіру з боку «Мирона», агент «12»-й надіслав йому чергового листа, запевняючи у своїй порядності щодо підпілля й нарікаючи на те, що «Мирон» виявляє щодо нього «несправедливу» позицію, яка може коштувати йому (З. Благому) життя [7, 24]. Одночасно з цим, як вказували звіти МДБ, АБГ «Форт»: «... через новопридбану агентуру веде роботу з розкладанням підпілля...», «посилює свої ряди» (шляхом залучення (з дозволу МДБ) нових агентів-бойовиків) і «проводить розвідку», з допомогою якої було виявлено активну підготовку до зимівлі в лісових масивах на межі Станіславської, Львівської і Дрогобицької областей великих відділів повстанців і, можливо, керівників підпілля [7, 24–25].

У червні 1949 р. з агентом «12»-м (за завданням «Петра» або «Мирона») намагався побачитися «Шувар», який передав пропозицію про зустріч через одного з агентів-бойовиків групи «Форт» – «Сливку», пообіцявши назвати точну дату й місце зустрічі через сестру З. Благого Наталію [7, 26].

А 8 червня з АБГ «Форт» відбувся інцидент, який ледь не розконспірував усю її діяльність. До табору групи в лісі між селами Голодівка та Кліщівна несподівано підійшла боївка із трьох підпільників, яка розташувалася на постій за 15 метрів від замаскованого місця дислокації таємних співробітників. Агенти-бойовики спробували полонити повстанців-відпочивальників. Розпочалася сутичка, у якій загинули двоє підпільників – Сафрон Хлівинський («Нечеса») та «Сорока», які були наближені до окружного провідника «Мирона». Третій учасник групи – «Дем'ян» – зумів вбивши агента «Вечірнього», втекти від переслідування [7, 29]. Маскуючи свою агентуру, МДБ оперативно відправило до лісового масиву чекістсько-військову групу, яка вдавала, що впродовж трьох діб шукала повстанців і що саме вона мала бойову сутичку в лісі. Вчасна відправка чекістсько-військової групи переконала підпільників у тому, що зіткнення було саме з військовими, а не з агентами-бойовиками, що, по суті, врятувало АБГ «Форт» від деконспірації [7, 29].

Упродовж червня – липня 1949 р. агент «12»-й через свою розвідувальну мережу зумів налагодити постійний кореспондентський зв'язок із «Шуваром» і «Мироном», які почали відповідати на його записки. Велися перемовини про можливу зустріч, на яку З. Благий отримав у липні 1949 р. санкцію від МДБ [7, 30 – 31].

Довгоочікуваний контакт агента «12»-го з окружним провідником Рогатинщини «Мироном» відбувся лише в серпні 1949 р. 7 серпня З. Благий через сестру Наталію

(«Реню») викликав на конспіративну зустріч до лісу своїх розвідників: С. Кузіва, Б. Благого і М. Люльку, яких, як ми зазначали, використовував «в темну». Розвідники повідомили агенту МДБ (якого, очевидно, щиро вважали одним із керівників підпілля) про те, що поблизу хутора Погребиська Рогатинського району з'явився один з особистих охоронців крайового провідника «Петра» – Володимир Килярський («Юрко», «Влодко»).

Для того, аби уточнити й перевірити інформацію, емдебісти відправили агента «12»-го на вказаний хутір для зустрічі з активними симпатиками підпілля – Катериною Салій, Анною Федунь і Василем Стрільцем [7, 115]. 11 серпня 1949 р. Василю Стрільцю, у якого агент застав зв'язкового Перемишлянського районного проводу, З. Благий лишив дві записки – до Перемишлянського районного провідника «Дем'яна» та Рогатинського окружного провідника «Мирона» [7, 115 – 116].

Того самого дня агент «12»-й під прикриттям двох агентів-бойовиків зайшов до садиби своєї сестри Наталії в с. Голодівка. О 23 годині там несподівано з'явився «Шувар», «Довбуш» (стрілець охорони Рогатинського окружного проводу), а також родич З. Благого та його колишній охоронець «Данило» [7, 117]. Дізнавшись про перебування на обійсті З. Благого, повстанці забрали із собою його сестру Наталію й відвели її до лісу на перемовини з «Мироном». Під час цієї нічної зустрічі окружний провідник запропонував сестрі агента «12»-го, аби З. Благий сам, без супроводу своїх бойовиків, вийшов на край лісу для переговорів тет-а-тет. З. Благий відмовився підходити до лісу й запропонував «Мирону» наодинці поспілкуватися в хаті своєї сестри. Цю пропозицію відкинув уже окружний провідник, пославшись на організаційні правила, які забороняли керівнику його рангу виходити на подібні зустрічі самотужки. Утім, через посильну Наталію агент і окружний провідник домовилися про побачення в денний час. «Мирон» повідомив, що залишає за З. Благим право вибрати місце зустрічі, однак застерігає, що це має бути рідкий ліс із хорошою видимістю [7, 118 – 119].

Зустріч відбулася о 13 годині дня 12 серпня на одному з вкритих рідким лісом пагорбів в околиці с. Голодівки. Разом із «Мироном» прибув «Шувар» і Бібрський надрайонний провідник ОУН «Беркут». З агентом «12»-м прийшли двоє агентів-бойовиків – «Ромко» і «Горний» [7, 120].

Під час розмови З. Благий виклав свою «легенду» про поранення, втечу від МДБ, лікування в селянських хатах, а також розповів агентурні «легенди» своїх бойовиків, яких представив підпільниками, що в певний час втратили зв'язок із керівництвом. «Мирон» поінформував колишнього шефа про розслідування, яке проводила СБ у 1948 р. після його зникнення, і про її результати. Також «Мирон» виявив готовність організувати зустріч З. Благого із Р. Кравчуком [7, 121 – 125]. Перемовини тривали дві з половиною години й завершилися домовленістю повторно зустрітися 30 серпня о 15 годині в урочищі Сухий Потік. При цьому агент «12»-й, аби продемонструвати свою незалежність від спецслужб, попросив підпільників дістати йому трохи їжі й тканини для одягу [7, 125 – 126].

На чергову зустріч агент З. Благий відправився в тому ж супроводі, що й перший раз. Натомість окружний провідник, окрім «Шувара» та «Беркута», взяв із собою

охоронця «Довбуша», керівника СБ Рогатинського районного проводу «Стяга» та керівника технічної ланки Рогатинського окружного проводу «Іскру». Повстанці, як і домовлялися, принесли агентурній групі продукти харчування, спирт і деяку літературу [7, 126 – 127]. Цього разу переговори стосувалися обміну інформацією щодо кадрових втрат у підпіллі впродовж 1948 – 1949 рр. Також агент «12»-й повідомив, що усвідомлює, з якою недовірою до нього ставиться керівництво, а тому просить випробувати його на роботі в певній технічній ланці на будь-якій території. Окружний провідник «Мирон» пообіцяв передати його прохання разом із листом крайовому провідникові «Петру» [7, 127 – 130].

Аналітики з МДБ були задоволені результатами зустрічей свого агента з «Мироном». Вони передбачали подальше спілкування, а також пропонували налагодити безперервне листування з крайовим провідником «Петром». Безперервний потік кореспонденції від агента «12», на думку чекістів, мав приспати пильність Р. Кравчука, що дало б їм змогу, врешті-решт, підкласти в один із пакунків вибухівку-«сюрприз» і таким чином знищити крайового керівника підпілля [7, 130].

Однак після цих серпневих зустрічей «Мирон» упродовж певного часу відверто уникав нових контактів і навіть листувався з великими перервами [7, 137 – 140]. Пояснити таку поведінку можна лише підозрами, які в підпільників залишалися щодо постаті З. Благого. Так, у захопленому спецслужбами 30 вересня 1949 р. листі Р. Кравчука («Петра») до невідомого адресата відчувається його недовіра до З. Благого і до людей, які були з ним. Наказується провести детальну перевірку його бойовиків через структури СБ [7, 52 – 53].

Отримавши інформацію про недовіру до їхнього агента провідника «Петра», емдебісти обрали нову тактику. У жовтні 1949 р. вони запланували передати крайовому провіднику лист від З. Благого, у якому останній мав визнати, що він таки погодився на співпрацю з МДБ, але тепер хоче відійти від агентурної роботи й повернутися в підпілля, а тому просить доручити йому важке відповідальне завдання, яким він міг би довести щирість своїх заяв [7, 142–150]. Одночасно агент «12»-й намагався своїми листами розколоти підпілля, пробуючи очорнити в очах Р. Кравчука таких лідерів визвольного руху, як К. Зарицьку («Монету»), В. Галасу («Орлана»), В. Кука («Леміша») [7, 151 – 152].

Проте, судячи з того, що провідник «Петро» особисто не реагував на листи від «12»-го, агентурна операція із задіянням АБГ «Форт» не принесла очікуваних емдебістами результатів. Очевидно, що в МДБ відмовилися від використання АБГ «Форт», оскільки в заходах із захоплення Р. Кравчука («Петра»), затверджених 15 березня 1950 р., група «Форт» і агент «12»-й не згадуються [7, 173 – 174].

Широка агентурна розробка зв'язків Р. Кравчука увінчалася успіхом емдебістів тільки наприкінці 1951 р. Останніми днями листопада Букачівський райвідділ МДБ Станіславської області отримав від своєї агентури дані про появу керівників підпілля в околицях села Вишнів Рогатинського району. Проаналізувавши інформацію, чекісти 21 грудня провели масштабну військову операцію в лісових масивах на межі Станіславщини, Львівщини, Дрогобиччини та Тернопільщини, до якої було залучено 4 574 військовослужбовці. Саме під час її реалізації і загинув заступник Голови

Проводу ОУН, член Головного проводу ОУН, член УГВР, керівник крайового проводу західноукраїнських земель Роман Кравчук («Петро», «Максим») [7, 177 – 178].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що діяльність агента МДБ Зиновія Благого і АБГ «Форт» не досягла головної мети – знешкодження Р. Кравчука. Однак, попри це, через групу «Форт» слідчі МДБ отримали цілу низку важливих даних про структуру підпілля та місця дислокації керівників визвольного руху, зуміли завербувати мережу агентів серед місцевого населення, частково розколоти, деморалізувати структури ОУН у Рогатинському районі, зуміли використовувати десятки підпільників і симпатиків ОУН «в сліпу», а також дискредитувати підпільників в очах місцевого населення й посіяти взаємні підозри та недовіру в лавах організації. Цілком очевидно, що використання подібних агентурних груп наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. було набагато ефективнішим з погляду радянських органів держбезпеки й давало змогу, хоча й повільно, добиватися знищення опору більш ефективно, ніж з допомогою проведення постійних масштабних військових операцій.

Джерела та література:

1. Антонюк Я. Діяльність радянської агентури в підпіллі ОУН і УПА на Волині (1944 – 1950-ті рр.) / Я. Антонюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2010. – Вип. 16. – С. 188 – 199.
2. Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині / Я. Антонюк. – Луцьк: Волинська книга, 2007.
3. Аптекарь П. НКВД против расшитых сорочек. Внутренние войска и национальное движение на Западной Украине / П. Аптекарь // Родина. – 1998. – № 8. – С. 126 – 130.
4. Веденеев Д. Мечі тризуб. Нотатки з історії Служби безпеки Організації українських націоналістів / Д. Веденеев, В. Єгоров // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 – С. 365 – 389; № 2/4. – С. 485 – 503.
5. Веденеев Д.В. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940 – 1950-ті роки. Монографія / Д.В. Веденеев, Г.С. Биструхін. – К.: К.І.С., 2006.
6. Веденеев Д.В. Мечі тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920 – 1945). Монографія / Д.В. Веденеев, Г.С. Биструхін. – К.: Генеза, 2006.
7. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 67.
8. Іщук О. До 100-річчя від дня народження заступника головного командира УПА Романа Кравчука / О. Іщук // Режим доступу: <http://www.cdvr.org.ua/content/>
9. Іщук О. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959 – 1964 рр.) / О. Іщук // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1. – 2009. – С. 87 – 119.
10. Іщук О. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН / О. Іщук, В. Огороднік. – Коломия: Вік, 2010.

11. Кентій А. Збройний чину українських націоналістів. 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. У 2-х т. – Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942 – 1956 / А. екнтій. – К., 2008.
12. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття / Ю. Киричук. – Л., 2000.
13. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х рр. ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Л.: Добрі справи, 2003.
14. Кравченко Н. В боротьбе с террором и диверсиями / Н. Кравченко // Сборник № 106. – М., 1985. – С. 50 – 56.
15. Кузьмин В.М. Идеино-политическая работа оперативно-чекистских групп среди населения временно оккупированной территории СССР (1941 – 1944) / В.М. Кузьмин // Труды высшей школы КГБ. – № 23. – М., 1981. – С. 269 – 285.
16. Кучер В.І. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну / В.І. Кучер. – К.: Бібліотека українця, 1997.
17. Майоров М. Некоторые особенности расследования государственных преступлений, совершаемых буржуазными националистами / М. Майоров. – М., 1964.
18. Мечник С. В зтяжній боротьбі / С. Мечник. – Мюнхен: Українське видавництво, 1983.
19. Мечник С. У боротьбі проти московської агентури / С. Мечник – Мюнхен: Українське видавництво, 1980.
20. Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942 – 1952 / П. Мірчук. – Мюнхен: Цицерон, 1953.
21. Мудрик-Мечник С. Служба безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКДБ-МГБ-КГБ / С. Мудрик-Мечник. – Тернопіль, 1994.
22. Нагірняк М.Я. Радянський тоталітарний режим у боротьбі проти підпілля ОУН і військових формувань УПА (1944 – 1953). – Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. – Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Львів, 2003.
23. Никитченко В.Ф. Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны / В.Ф. Никитченко // Труды высшей школы КГБ. – № 2. – М., 1971. – С. 66 – 82.
24. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Історичні нариси. / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005.
25. Ремарук Т. Агентура радянських репресивних органів у повоєнній боротьбі з ОУН та УПА / Т. Ремарук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип. 8. – С. 292 – 302.
26. Мизак Н. Поцілунок Юди. Агентурна робота МДБ, МВС проти ОУН, УПА. Додаток до серії «За тебе, свята Україно». Книга дев'ята / Н. Мизак. – Чернівці: Прут, 2011.
27. Ремарчук Т. Вербування членів ОУН та УПА радянськими репресивними органами / Т. Ремарчук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 2007. – Вип. 12. – С. 126 – 131.

28. Ремарчук Т. Основні форми і методи боротьби комуністичного режиму з ОУН та УПА на завершальному етапі радянсько-німецької війни / Т. Ремарчук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 2005. – Вип. 10. – С. 69 – 76.
29. Ремарчук Т.І. Збройна боротьба комуністичного режиму проти українського визвольного руху на Львівщині (1943 – кінець 1950-х рр.). – Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2011.
30. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А. Русначенко. – К.: Пульсари, 2002.
31. Украинские буржуазные националисты / Авторский коллектив: Б.С. Шульженко (руководитель), И.В. Хамзюк, В.Т. Данько. – М.: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР имени Ф.Э. Дзержинского, 1963.
32. Хамазюк И.В. Разложение зарубежных антисоветских организаций / И.В. Хамазюк, А.А. Комлев. – М., 1962.
33. Шанковський Л. Українська Повстанча Армія / Л. Шанковський // Історія українського війська. – Вінніпег, 1953. – С. 784 – 793.
34. Motyka G. *Ukrainska partyzantka 1942 – 1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstanskiej Armii* / G. Motyka. – Warszawa: Rytm, 2006.

© **Иван ПАТРИЛЯК**

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АГЕНТУРНО-БОЕВОЙ ГРУППЫ «ФОРТ» КАК ПРИМЕР БОРЬБЫ СОВЕТСКИХ ОРГАНОВ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ПРОТИВ ВООРУЖЕННОГО ПОДПОЛЬЯ ОУН В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

Рассматривается один из эпизодов агентурной борьбы советских органов государственной безопасности против подполья ОУН в конце 1940-х – начале 1950-х гг. – деятельность агентурно-боевой группы «Форт» и ее руководителя Зиновия Благого (агента «12»). Актуализируется, главным образом, материалы советских спецслужб (планы агентурной деятельности, информации, отчеты, донесения, сообщения и т.д.), которые в настоящее время хранятся в Отраслевом государственном архиве Службы безопасности Украины.

Ключевые слова: Зиновий Благий (агент «12»), Роман Кравчук (Петр, Максим), агентурно-боевая группа «Форт», ОУН, вооруженное подполье, советские органы госбезопасности.

© Ivan PATRYLAK

THE INTELLIGENCE-MILITARY GROUP “ FORT” ACTIVITY AS AN EXAMPLE OF STRUGGLE SOVIET SPECIAL SERVICES AGAINST THE OUN UNDERGROUND AFTER WORLD WAR II

In recent years a large number of important documents of Soviet special services became available to historians. In keeping with their status and functions designated by the party-state leadership of the USSR, the struggle against the OUN and UPA was conducted primarily by the organs and troops of the NKVD-MVD (1944 – 1947) and the NKGB-MGB (1944 – 1953). Thus, the documents of Soviet special organs are an important source for the study of the history of the Ukrainian liberation movement.

One of the most difficult ways of dealing with the OUN underground was intelligence work. It was aimed at undermining the domestic underground. What puts the article in a class by itself is that it contains complete review of intelligence-military group “Fort” activities. This group was created to cover the activities of the Soviet agent Z. Blahyj (agent, “12”). The main task of the group was to identify and destroy the head of the OUN underground in Galicia Roman Kravchuk. This group operated in the Rohatyn district (northern part of the Ivano-Frankivsk region) during the spring – winter 1949.

The group “Fort” has created its own network of agents and scouts. The group managed to deceive members of the underground and give their in the hands of the Soviet Special services. The leader of the group “Fort” was able to establish a written communication with R. Kravchuk but not convinced him of his good intentions. Therefore, the operation of detention or destruction R. Kravchuk by a “Fort”-group was not carried out.

However, despite the failure of the main objectives, the activity of the “Fort”-group was a prime example of secret work of Soviet special services against the Ukrainian national underground.

Keywords: *Zinoviy Blagiy (agent “12”), Roman Kravchuk (Petro, Maksym), secret-service-battle group “Fort”, OUN, armed underground, soviet organs of state security.*

УДК 65.014

© **Тетяна ШЕЛЕЙКО****ПІДГОТОВКА РОБІТНИЧИХ КАДРІВ У СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ (1944 – 1945 рр.)**

Розглядається комплекс питань, пов'язаних з організацією та функціонуванням навчальних закладів системи державних трудових резервів на початковій фазі відбудовних робіт в Україні. Висвітлюється нормативно-правова база їхньої діяльності, кількісні параметри, що ілюструють відомчу належність, контингент учнів, матеріально-побутове забезпечення. Указується на труднощі та негативні тенденції в налагодженні навчального процесу.

Ключові слова: *відбудова, трудові ресурси, школи фабрично-заводського навчання, ремісничі училища, промислове виробництво, залізничний транспорт.*

Реалізація відбудовної стратегії радянського керівництва в Україні передбачала максимальне використання внутрішніх трудових ресурсів. Тривалість бойових дій, величезні людські втрати та евакуація 1941 р. призвели до значного зменшення кількості кваліфікованих кадрів [1, 7 – 73]. На початку відбудовної епопеї, коли пріоритетним завданням стало розбирання зруйнованих виробничих площ та впорядкування території промислових об'єктів і транспортної інфраструктури, ці операції мали здійснюватися некваліфікованою робочою силою. Однак для будівельних і монтажних робіт, налагодження виробництва необхідні були фахові працівники широкого спектру технічних професій – будівельники, слюсарі, монтажники, ковалі, фрезерувальники, токарі, електромонтери, робітники гірничих та металургійних спеціальностей та інші. Досить переконливо про це свідчить доповідь військового голови Головного бронетанкового управління (ГБТУ) Червоної армії капітана Воргушина на заводі № 37 [2]. Через брак на виробництві машин, вимушені простої й недостатню допомогу заводу з боку Наркомтанкопрому однією з основних причин невиконання плану з виробництва самохідних установок СУ-76И вказувалася мізерна кількість кваліфікованої робочої сили.

Так, через відсутність електрозварників складальний цех мав кілька днів простою. Тим часом відділ кадрів заводу, незважаючи на гостру потребу електрозварників, не забезпечив їхньої своєчасної фахової підготовки, хоча всі можливості для цього були.

Лише наприкінці травня директор заводу видав наказ про навчання або, точніше, підготовку чотирьох електрозварників зі складу некваліфікованого персоналу.

Через відсутність токарів механічний цех заводу також не працював на повну потужність. У травні тут мали місце тривалі простої верстатів, тоді як складальний цех відчував гостру потребу у виробках, так само потерпаючи від значного дефіциту робочої сили. У цеху налічувалося шість основних складальних бригад, які за звичайних умов і напруженої праці могли скласти не більш ніж 25 машин на місяць, тоді як плановим завданням передбачалося 37!

Задовольнити країну в необхідному обсязі кваліфікованими кадрами були покликані державні трудові резерви СРСР (ДТР) – система організованої підготовки й розподілу нових робітників, створена Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви СРСР» від 2 жовтня 1940 р., яким визначалися три типи навчальних закладів:

- ремісничі училища з дворічним терміном навчання для підготовки кваліфікованих металістів, металургів, хіміків, гірників, нафтовиків, працівників морського транспорту, підприємств зв'язку тощо;

- залізничні училища з дворічним терміном навчання для підготовки робітників складних професій залізничного транспорту – помічників машиністів, слюсарів із ремонту паровозів і вагонів, котельників, бригадирів із ремонту колій тощо;

- школи фабрично-заводського навчання (ФЗН) з 6-місячним терміном навчання для підготовки робітників масових професій, передовсім для вугільної, гірничорудної, металургійної, нафтової промисловості та будівельної справи [3; 4, 774 – 775].

Зазначений документ, як і постанови Ради Народних Комісарів (РНК) «Про створення Головного управління трудових резервів при РНК СРСР» та «Про призов міської та сільської молоді в ремісничі училища, залізничні училища та школи ФЗН» поклав початок організації єдиної централізованої системи ДТР, переваги якої стали відчутні в перші дні війни, і тому виявився для країни важливим актом не тільки економічного, а й оборонного значення [5, 776 – 777; 6].

До ремісничих і залізничних училищ, створених на базі шкіл фабрично-заводського учнівства, запрошували молодь віком від 14 – 15 років, як правило, із 7-класною освітою; до шкіл ФЗН – 16 – 17-річних, які мали загальноосвітню підготовку. Навчальні заклади системи ДТР повністю фінансувалися за рахунок державного бюджету. Учні перебували на казарменому становищі й повному державному забезпеченні: харчування, обмундирування, гуртожиток, підручники, навчальні посібники надавалися на безплатній основі. Ті, які закінчили навчання, вважалися мобілізованими й повинні були відпрацювати чотири роки поспіль на державних підприємствах відповідно до вимог Головного управління трудових резервів (ГУТР) при РНК СРСР [7; 8, 87 – 99].

У міру просування фронту на захід випускників навчальних закладів відряджали в щойно визволені від ворога райони країн. Утім, система підготовки кадрів відроджувалась і на місцях [9, 55 – 71]. Цей процес в Україні ретельно відстежували й контролювали партійні органи республіки.

16 березня 1944 р. начальник Республіканського управління трудових резервів (РУТР) при РНК УРСР П. Бережний надіслав секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку доповідну записку на предмет організації ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН в областях УРСР, що складалася з кількох розділів [10, 1 – 9].

У першому з них – «Завдання з організації ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН» – зазначалося, що згідно з постановами Державного комітету оборони (ДКО), РНК УРСР і ЦК КП(б)У та наказами начальника ГУТР при РНК СРСР, у 8 областях республіки (Ворошиловградській, Сталінській, Харківській, Дніпропетровській, Київській, Сумській, Полтавській та Чернігівській) до 1 травня 1944 р. передбачалося організувати 336 навчальних закладів системи ДТР із контингентом учнів 138 040 осіб, зокрема спеціальних ремісничих училищ (для навчання дітей-сиріт) – 5 (2 000 учнів); ремісничих – 98 (40 060 учнів); залізничних – 9 (3 210 учнів); шкіл ФЗН – 224 (92 770 учнів) [11]. Розподіл учнів за областями представлений у таблиці.

Область	Училища	Кількість учнів	Школи ФЗН	Кількість учнів
Сталінська	30	12 500	118	47 950
Ворошиловградська	20	8 700	49	22 300
Харківська	21	8 775	26	11 650
Дніпропетровська	8	4 300	13	5 250
Сумська	9	2 875	5	1 450
Київська	10	3 550	2	750
Полтавська	6	1 480	5	1 720
Чернігівська	1	275	6	1 700

У Запорізькій, Кіровоградській та Житомирській областях велись роботи зі створення таких закладів, хоча директивними документами це не передбачалося (крім ремісничого училища на базі заводу № 478 Наркомату нафтової промисловості (НКНП) у Запорізькій області). Тут весною 1944 р. вже діяло 20 ремісничих училищ та шкіл ФЗН.

Навчальні заклади цього типу базувалися на підприємствах 32 наркоматів: Наркомвугілля – 91 (43 100 осіб), Наркомчормету – 43 (17 800), Наркомбуду – 38 (16 850), Наркомжитлоцивільбуду – 16 (8 000), Наркомхімпрому – 15 (6 700), Наркомелектростанцій – 15 (44 100), Наркомату шляхів сполучення (НКШС) – 12 (4 210), Наркомбоєприпасів – 10 (3 750), Наркомкомунхозу – 12 (3 735), Наркомважмашу – 7 (3 600), Наркомрадгоспів – 10 (3 000), Наркомелектропрому – 3 (2 500), Наркоммінозброєння – 4 (1 760), Наркомтанкопрому – 3 (1 650), Наркомтанкобуду – 5 (1 650), Наркомлегпрому – 7 (1 650), Наркомбудматеріалів – 4 (1 300), Наркомсередмашу – 3 (1 200), Наркомліспрому – 6 (1 150), Наркоммісцевпаливпрому – 1 (1 015), Наркомзв'язку – 2 (900), Наркомавіапрому – 2 (560), Наркомзему – 3 (700), ГБТУ – 1 (500), Наркоммісцевпрому – 2 (500),

Наркомсудпрому – 1 (400), Наркомморфлоту – 1 (400), Комітету у справах кінофікації – 2 (350), Наркомхарчопрому – 1 (260), Головного артилерійського управління Червоної армії (ГАУ) – 1 (200), Наркомторгу – 2 (200), майстерень ГУТР – 12 (4 550).

У другому розділі документа розкривався хід виконання рішень керівних органів. 279 закладів (83%) необхідно було організувати до 1 березня 1944 р., 57 – до 1 квітня й 1 травня. Фактично до 1 березня діяло 248 училищ та шкіл ФЗН (85 %). Недовиконання планових завдань спостерігалось в ремісничих училищах (77 замість 78) та школах ФЗН – 157 замість 188. Натомість залізничних училищ до 1 травня 1944 р. було створено 9 замість 8 за планом.

До 1 березня 1944 р. у 279 навчальних закладах (НЗ) системи ДТР мало навчатися 117 350 осіб, фактично до навчання приступило 59 302 (50 %), з них:

Заклади	Планово	Фактично
Спеціальні ремісничі училища	20 000	20 000
Ремісничі училища	33 495	26 641
Залізничні училища	2 935	3 052
Школи ФЗН	78 920	29 609

В областях склалася така ситуація:

Область	Планова кількість		Наявна кількість	
	навчальних закладів	учнів	навчальних закладів	учнів
Сталінська	136	56 000	91	25 251
Ворошиловградська	63	29 150	57	26 641
Харківська	38	17 175	43	10 160
Дніпропетровська	13	6 250	13	4 272
Київська	9	3 150	13	2 387
Полтавська	8	2 100	8	1 554
Сумська	10	3 225	16	3 281
Чернігівська	2	200	7	445

Найбільше невиконання планових завдань спостерігалось у Сталінській (45 шкіл ФЗН, 25 749 учнів) та Ворошиловградській (6 шкіл, 18 226 учнів) областях. Значний недобір контингенту учнів зафіксовано в усіх областях (окрім Сумської). Усі ці показники слугували підставою для констатації незадовільної ситуації з виконанням вказівок центральних органів у цій сфері.

Причини такого стану викладені в третьому розділі доповідної записки:

1. У деяких випадках наркомати не вживали належних заходів для надання, ремонту й обладнання приміщень для училищ і шкіл ФЗН. Так, постановою РНК УРСР від 15 грудня 1943 р. № 531 передбачалося створення до 15 січня 1944 р. 30 шкіл ФЗН будівельників на базі будівельно-монтажних організацій і заводів металоконструкцій Наркомбуду у Ворошиловградській, Сталінській, Харківській областях. Окрім 2 навчальних закладів у Харкові, жодна школа ФЗН не розпочала роботу.

Інший приклад. Відповідно до наказу начальника ГУТР при РНК СРСР від 21 листопада 1943 р. № 919-ас у Дніпропетровську на базі паровозоремонтного заводу до 1 лютого 1944 р. мало бути створене залізничне училище з контингентом учнів 500 осіб. Оскільки ж будівля, що до війни належала цьому навчальному закладу, була зайнята Управлінням Сталінської залізниці, а іншого приміщення не надали, справа з його організацією стояла на місці.

Незрідка будівлі училищ та шкіл ФЗН були зайняті військовими частинами та шпиталями. Так, на Дніпропетровщині в приміщенні школи ФЗН № 22 з можливим контингентом 300 осіб перебували підрозділи Червоної армії, школи ФЗН № 23 (300 осіб) та ремісничого училища № 1 – шпиталі.

У Запорізькій області організація спеціалізованого ремісничого училища на базі заводу № 478 Наркомавіапрому затримувалася внаслідок відмови начальника гарнізону звільнити приміщення, наданого училищу.

2. Комплектування училищ та шкіл ФЗН здійснювалось в основному за рахунок місцевої молоді, яка мешкала в батьків і не потребувала гуртожитків. Для того, аби укомплектувати училища й школи ФЗН, необхідно було мобілізувати сільську молодь, яка потребувала місць у гуртожитках. Вирішення цієї проблеми ускладнювалося з кількох причин. По-перше, бракувало необхідного інвентарю (ліжок, столів, стільців, тумбочок тощо); по-друге, у великому дефіциті були постільні речі (матраци, подушки, простирадла, ковдри і т. ін.), а також натільна білизна, одяг, взуття, які мала надати ГУТР при РНК СРСР.

Використання фондів на всі ці речі в I кварталі перебувало під загрозою зриву, оскільки управління постачання і збуту ГУТР цьому питанню належної уваги не приділяло. Підтвердженням слугували такі цифри. Для контингенту учнів Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Дніпропетровської, Київської, Полтавської та Сумської областей необхідно було бавовняних тканин: для одягу – 1 687 900 м, білизни – 3 870 600 м, підкладок – 1 295 400 м, всього – 6 859 300 м; ковдр – 93 300 штук, взуття – 117 150 пар. Натомість, за нарядами на I квартал 1944 р. було передбачено: для одягу – 1 460 000 м, білизни – 2 135 000 м, підкладок – 750 000 м, разом – 4 345 000 м; 50,4 тис. ковдр, 109 тис. пар взуття. Фактично навчальні заклади системи державних трудових резервів одержали 3 млн м тканини, 21 тис. ковдр, 25 тис. пар взуття.

До Сталінської області тканина для пошиву м'якого інвентарю почала надходити лише з другої половини лютого, а ковдр було отримано тільки 7 045. До Ворошиловградської області в березні 1945 р. тканини взагалі не надійшли. Місцева

влада одержала лише 7 тис. ковдр, 10 тис. пар парусиногового взуття (70% – жіночого) та 600 матраців.

У Полтавській та Сумській області отримали невелику кількість тканини для одягу, а в Дніпропетровській, Запорізькій, Київській та Чернігівській усе ще очікували централізованого постачання тканини, одягу, білизни.

3. Незадовільно здійснювалося забезпечення навчальних закладів кадрами керівних працівників. Так, до 1 березня в училищах та школах ФЗН 8 областей не вистачало 434 керівники різних рівнів: 145 – у ремісничих і залізничних училищах та 289 – у школах ФЗН, у тому числі:

Керівники	Училища	Школи ФЗН	Разом
Директори	19	24	43
Заступники директорів з політчастини	34	106	140
Завучі	30	–	30
Старші майстри	32	84	116
Головні бухгалтери	38	67	105

Така ситуація зумовлена тим, що, по-перше, відкликання зі східних областей СРСР працівників системи трудових резервів, які раніше працювали в Україні, відбувалося вкрай повільно. З 643 осіб до 1 березня повернулися 385, а прибула в республіку лише 131 особа; по-друге, обкоми, міськкоми та райкоми КП(б)У не приділяли достатньої уваги питанню комплектування училищ та шкіл кадрами керівних працівників – директорами й особливо замполітами. У східних областях країни 25 осіб працювали замполітами, а дефіцит кадрів цієї категорії в УРСР становив 140 осіб. Автор документа висловлював міркування про те, що проблему кадрів замполітів можна було б вирішити за рахунок функціонерів, які перебували в розпорядженні місцевих партійних органів.

Насамкінець П. Бережний клопотав ЦК КП(б)У про те, щоб: 1) зобов'язати обкоми КП(б)У заслухати на засіданнях бюро доповіді начальників головних управлінь трудових резервів та керівників господарських організацій про хід виконання директивних рішень про створення училищ та шкіл ФЗН; 2) звернути увагу ГУТР при РНК СРСР на незадовільний стан постачання училищ та шкіл УРСР товарами для виготовлення м'якого інвентарю, білизною, одягом та взуттям; 3) прискорити відкликання зі східних областей СРСР в Україну працівників системи трудових резервів; 4) дати вказівку обкомам КП(б)У здійснювати перевірку забезпечення обласних управлінь трудових резервів, училищ та шкіл ФЗН керівними кадрами.

На виконання рішень керівних органів обласні комітети партії та виконавчі комітети Рад ухвалювали відповідні постанови. Для прикладу, Вінницькі обком КП(б)У та облвиконком ухвалили постанову № 68 від 18 вересня 1944 р., якою передбачалося:

1. Провести призов (мобілізацію) молоді до ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН у кількості 4 555 осіб у період від 1 жовтня до 1 листопада 1944 р.

2. Для проведення призову міської та колгоспної молоді до цих навчальних закладів організувати в містах і районних центрах призовні комісії у складі: голови міськ-, райвиконкому (очільник комісії), лікарів (терапевта й хірурга), а також надати для супроводу призваної молоді медичний персонал із медикаментами.

3. З метою правильного проведення медичного відбору створити в містах і районних центрах медичні комісії у складі завідувача міського (районного) відділу охорони здоров'я (голови комісії), лікарів (терапевта, хірурга) та надати для супроводу призовного контингенту медичний персонал із документами. Забезпечити заповнення медичними комісіями довідок про стан здоров'я на кожного мобілізованого, які мали передаватися до училищ разом з іншими документами учнів.

4. Призову підлягала в першу чергу вся міська молодь, яка не навчалася й не працювала: а) до ремісничих і залізничних училищ – молодь чоловічої статі віком 14 –15 років та жіночої – 15 –16 років; б) до шкіл ФЗН – молодь чоловічої статі віком 15 –17 років, жіночої – 16 –18 років. У випадку, коли призов молоді, яка не навчалася і не працювала, не забезпечить виконання встановленого завдання з призову, передбачалося мобілізувати учнів шкіл Нармкомосвіти (НКО) й НКШС, окрім учнів 8 –10 класів.

5. Зобов'язати зав. бюро з обліку та розподілу робочої сили при облвиконкомі, начальника облуправління трудових резервів та секретаря Вінницького обкому ЛКСМУ перевірити підготовку училищ та шкіл до прийому молоді, яка мобілізувалася.

6. Зобов'язати голів райвиконкомів та парткомів до початку призову забезпечити контроль за своєчасною подачею транспортних засобів для перевезення мобілізованої молоді та її прибуттям до пунктів збору, а також забезпеченням харчовими пайками на весь час проїзду.

7. Зобов'язати начальника обласного управління трудових ресурсів до початку призову повністю забезпечити призовні комісії бланками путівок та літерами для проїзду залізницею, забезпечити своїми представниками прийом мобілізованої молоді у школах і училищах.

8. Встановити, що передачу мобілізованої молоді призовні комісії здійснюють представникам трудових резервів за іменними списками.

9. Зобов'язати керівників виконкомів райрад і секретарів райкомів партії встановити звітність про хід призову молоді до шкіл ФЗН, ремісничих і залізничних училищ і повідомляти до обкому КП(б)У та облвиконкому телеграфом щоп'ять днів, починаючи з 5 жовтня 1944 р. (секретар Вінницького ОК КП(б)У – Г. Міщенко, заст. голови ОВК І. Лосєв) [10, 11 – 12].

Налагодженню роботи шкіл ФЗН та РУ перешкождали насамперед труднощі матеріального порядку. Прикладом того, як вирішувалися справи, може слугувати ситуація зі школою ФЗН на базі заводу № 308 Наркомсудпрому СРСР у Києві, створеною на підставі рішення ДКО від 17 лютого 1944 р. До вересня дирекція підприємства зобов'язувалася відремонтувати гуртожиток і забезпечити його

твердим інвентарем. 17 жовтня 1944 р. начальник Республіканського управління трудових ресурсів Синицин звернувся до директора заводу № 308 Махна з нагадуванням про його обов'язок виконати рішення центральних органів. 30 жовтня новий директор підприємства Ніколаєв повідомив про завершення робіт у гуртожитку, додавши копію акта про прийом підготовленого до прийому учнів гуртожитку та приміщення для теоретичних занять. Він також поінформував про те, що на учнів ФЗН чекають обладнані робочі місця і у зв'язку з цим просив керівництво РУТР при РНК УРСР прискорити набір учнів до навчального закладу [10, 14 – 17].

Керівництво Головного управління трудових резервів постійно вело листування з очільниками підприємств щодо прискорення організації шкіл ФЗН та ремісничих училищ. Так, 29 листопада 1944 р. заступник начальника ГУТР С. Шепель і начальник відділу шкіл ФЗН Д. Іщенко надіслали листа директору заводу № 784 Наркомозброєння Смирнову, в якому зазначили, що організація школи ФЗН на 300 учнів, передбачена постановою ДКО № 6709 від 14 жовтня 1944 р., перебувала під загрозою зриву через відсутність інвентарю в гуртожитку. Перевірка наданих у гуртожитку приміщень облуправління трудових резервів виявила їхню повну непридатність.

Автори листа застерігали, що за відсутності практичних кроків для ліквідації негараздів вони змушені будуть порушити перед (НКО) питання про зняття з плану організації школи ФЗН при заводі № 784 [10, 16].

Робота зі створення мережі цього типу навчальних закладів тривала і в інших регіонах. 30 жовтня 1944 р. відбулося спільне засідання бюро Сталінського обкому КП(б)У та облвиконкому, на якому було ухвалене рішення про додаткову мобілізацію молоді на роботу на промислові об'єкти регіону. У доповідній записці голови ОВК М. Гадова секретарю ОК КП(б)У Г. Міщенку повідомлялося, що призову в кількості 1 000 осіб підлягала в першу чергу вся непрацююча молодь і ті, хто не навчався: 1) до шкіл ФЗН – юнаки 15 – 17 років та дівчата 16 – 18 [10, 23 – 24].

18 листопада 1944 р. завідувач особового сектору ЦК КП(б)У Горохов надіслав телеграму, у якій облвиконкоми та обкоми партії Вінницької (Гадов, Міщенко), Ворошиловградської (Орішко, Гайовий), Кам'янець-Подільської (Ковбасюк, Устенко), Кіровоградської (Іщенко, Горенков), Сталінської (Струєв, Мельников) областей зобов'язувалися в тижневий термін мобілізувати у школи ФЗН з міської та сільської молоді 6 000 осіб додатково до кількості, встановленої постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 11 вересня 1944 р. № 1194.

У зв'язку з цим виконкоми обласних рад та обкоми партії Волинської, Ровенської, Львівської та Станіславської областей звільнялися від виконання постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 11 вересня 1944 р. № 1194 в частині призову молоді до шкіл ФЗН Сталінської та Ворошиловградської областей.

Республіканське управління трудових ресурсів УРСР зобов'язали забезпечити в областях прийом і супровід призваної молоді до місць перебування навчальних закладів [10, 34 – 35].

Як вирішувалися питання організації ремісничих училищ та шкіл ФЗН, показують дії керівництва заводу № 308 Наркомсудпрому. Згідно з рішенням ДКО від 17 червня 1944 р. № 6033 та спільними наказами Наркомсудпрому й ГУТР від 20 – 24 липня 1944 р. № 1302/357 та від 22 серпня 1944 р. № 1520/447, на підприємстві необхідно було організувати РУ на 250 осіб та школу ФЗН на 150 осіб.

Для виконання цих рішень дирекція заводу за сприяння міськкому КП(б)У домоглася звільнення і передачі йому приміщення колишнього РУ № 5, яке займала Особлива будівельно-монтажна частина (ОБМЧ) № 305 [11]. Будівлю капітально відремонтували, привели до належного стану, пристосувавши для навчальних та виробничих занять. Сюди завезли 11 верстатів, кілька десятків слюсарних тисків, верстаків, столів і лавок для навчальних аудиторій, а також інструменти. До ремісничого училища надіслали 7 фахівців, призначених на посади майстрів. Завод відремонтував і обладнав гуртожиток ФЗН і передав його обласному управлінню трудресурсів.

Не обійшлося без негараздів. До РУ прибуло на навчання лише 37 учнів. Директор навчального закладу Черновецький під різними приводами відмовлявся підписати акт приймання приміщення РУ і лише через 37 днів, після втручання партійних органів, погодився це зробити.

Облуправління трудрезервів не забезпечило набір до школи ФЗН. Начальник управління Бережний, посилаючись на відсутність контингенту, запропонував гуртожиток, що призначався для ФЗН, передати ремісничому училищу, а також перевести до нього дві групи верстатників з РУ № 2 другого року навчання, відклавши відкриття ФЗН до квітня 1945 р., тобто до чергової мобілізації молоді.

Далі – більше. 23 грудня 1944 р. обласне управління трудових резервів ухвалило рішення про розпуск управлінсько-адміністративного й навчально-педагогічного персоналу, а також 37 учнів РУ № 1, мотивуючи відсутністю гуртожитку та дров для опалення.

Враховуючи гострий дефіцит кваліфікованих кадрів та необхідність виконання завдань ДКО, директор заводу № 308 Ніколаєв звертався до керівних органів із клопотанням про вирішення питань, пов'язаних з організацією навчання в РУ та школі ФЗН [10, 26 – 28].

Перешкодою на шляху організації школи ФЗН на заводі № 784 Наркомату озброєння СРСР стала відсутність директора. Керівництво підприємства неодноразово зверталось до Київського облуправління трудових резервів із цього приводу, але справа вирішена не була. Це змусило заводчан звернутися 29 листопада 1944 р. до ЦК КП(б)У, аби прискорити пошук кандидатури на посаду директора ФЗН [10, 38].

19 листопада 1944 р. за підписом секретаря Дніпропетровського обкому партії П. Найдюнова до ЦК КП(б)У надійшов розгорнутий звіт про хід мобілізації та організацію ремісничих училищ і шкіл ФЗН на території області. У ньому зазначалося, що згідно з постановами РНК СРСР від 16 серпня 1944 р. № 1105 та від 10 вересня 1944 р. № 1232, постановами РНК УРСР та ЦК ВКП(б) від 13 вересня 1944 р. в області проводився призов молоді до РУ та ФЗН. Керівництво області здійснило низку

організаційних заходів, у тому числі в липні – серпні були сформовані спеціальні бригади, що виїжджали на підприємства, на базі яких передбачалося створення таких навчальних закладів. За матеріалами, наданими цими бригадами, відбулися наради з керівниками промислових об'єктів із приводу підготовки матеріальної бази до прийому учнівського контингенту. У вересні проведено нараду керівників області з директорами РУ та ФЗН, на якій обговорювався рівень готовності цих установ до початку навчального процесу.

Крім того, уповноважених із мобілізації проінструктували про особливості мобілізації молоді перед поїздкою в райони області.

Обласна газета «Зоря» постійно вміщувала на своїх шпальтах матеріали стосовно мобілізації. Згідно з планом на території Дніпропетровщини до ФЗН необхідно було мобілізувати 10 900 осіб, до РУ – 350, разом – 11 250 осіб. Призов розпочався 5 жовтня 1944 р. До 9 листопада мобілізовано 10 105 осіб, зокрема 7 341 хлопця та 2 704 дівчини, учнів шкіл НКО – 1 045, добровольців – 2 006. Трудрезервам передали 8 448 осіб (6 115 хлопців та 2 333 дівчини).

Серед причин несвоєчасного виконання плану мобілізації вказувалися запізнений випуск та зарахування на роботу випускників РУ та шкіл ФЗН, запізнення з ремонтом навчальних і виробничих приміщень та гуртожитків, відсутність інвентарю [10, 4 – 6].

20 листопада 1944 р. секретар Ворошиловградського обкому партії надіслав до Києва інформацію про хід виконання рішення про мобілізацію молоді в РУ та школи ФЗН області. До 15 листопада школи ФЗН прийняли 11 613 осіб, у тому числі з Ворошиловградської області – 5 576 осіб, Вінницької – 3 108 осіб, Кам'янець-Подільської – 1 730, Волинської – 1 199, ремісничі та залізничні училища – 871 особу з Ворошиловградської області.

Не виконали планів призову: Вінницька область – 392 особи, Волинська – 801, Кам'янець-Подільська – 770, разом – 1 963. Зі звіту про мобілізацію молоді до шкіл ФЗН, ремісничих та залізничних училищ у 1944 р. по Ворошиловградській області постає, що згідно з планом призову передбачалося залучити до ремісничих і залізничних училищ 860 осіб, шкіл ФЗН – 5 275 (у т.ч. 3 000 з міст). 8 вересня 1944 р. заступник голови Комітету Погрібний надіслав з Москви вказівку про скасування набору молоді до школи ФЗН домноремонту. Отже, план мобілізації скоротився на 500 осіб.

Загалом обласні органи передали трудрезервам 5 576 осіб, з них – 3 074 хлопці та 2 502 дівчини: до ремісничих і залізничних училищ – 532 хлопці та 339 дівчат, зі шкіл НКО та НКШС – 362 особи, дитячих будинків та дитприймальників – 76. Добровільно зголосилося до навчання у школах ФЗН та ремісничих училищах 2 129 осіб [13, 13].

1 січня 1945 р. Львівський обком КП(б)У надіслав до ЦК КП(б)У інформацію про те, що області на 1944 р. встановлено план мобілізації до ремісничих училищ 1 400 осіб, шкіл ФЗН – 250. З них передбачалося набрати: до ремісничого училища залізничного транспорту № 51 триста осіб (до поч. 1945 р. було набрано 187 осіб), ремісничого училища залізничного транспорту № 62 – 350 осіб (набрано 214), школи ФЗН залізничного транспорту – 250 осіб (96) [10, 24].

У довідці про стан ремісничих і залізничних училищ та шкіл ФЗН на Полтавщині від 12 грудня 1944 р., надісланій до ЦК КП(б)У секретарем Полтавського обкому КП(б)У з кадрів П. Колінком, станом на 1 грудня 1944 р. наводяться дані про набір на 1944 –1945 навчальний рік [13, 16 – 18]:

№	Місце перебування	Навчальний заклад	За планом	Фактична наявність
1	Полтава	РУ № 1	260	260
2	Кременчук	РУ № 2	360	360
3	Лубни	РУ № 3	260	257
4	В. Буромка	РУ № 4	300	300
5	Полтава	РУ № 5	200	200
6	Крюків	РУ № 6	500	354
7	Зеньків	РУ № 7	300	300
8	Карлівка	РУ № 8	200	200
9	Полтава	РУ № 9	350	350
10	Зеньків	РУ № 40	400	207
11	Полтава	ФЗН № 1	300	257
12	Лубни	ФЗН № 2	200	179
13	Крюків	ФЗН № 4	400	423
14	Згурівка	ФЗН № 5	260	220
15	Полтава	ФЗН № 6	250	237
16	Кременчук	ФЗН № 7	300	268
17	Полтава	ФЗН № 8*	–	–

*Зробила один випуск і перебувала в стадії реорганізації.

Для учнів РУ № 6 та шкіл ФЗН № 1, 2 і 5 базові підприємства не підготували гуртожитки й навчальні майстерні.

Теоретичні заняття в діючих РУ та залізничних училищах № 1, 2, 3 та 5 почалися 1 жовтня в нормальних умовах.

Залізничне училище № 1 розпочало заняття 1 жовтня, не маючи навчального корпусу й працюючи за перегородкою у виробничих приміщеннях, що створювало сторонній шум. При цьому залізобетонний дах пропускав воду, а парове опалення не діяло, через що учні навчались у холоді. Карлівське РУ № 8, організоване на базі колишньої школи ФЗН № 3, розпочало навчальний процес 15 листопада 1944 р. Зеньківське РУ № 7 та Крюківське РУ № 6 перебували у стадії організації та відновлення і до занять мали стати 1 січня 1945 р. Школи ФЗН № 2 та № 4 1 листопада 1944 р. провели випуск, здійснили другий набір і розгорнули виробниче навчання

15 листопада. Школи ФЗН № 5, 6, 7 та 8, організовані в літній період, завершували виробниче навчання першого набору. З 8 шкіл ФЗН училище № 8, сформоване на базі ОБМЧ № 306, зробило перший випуск учнів і закрилося. ФЗН № 3 після першого випуску реорганізували в РУ № 8, що перебувало в стадії реорганізації.

Усі навчальні заклади розпочали навчальний процес у терміни, встановлені Головним управлінням трудових резервів.

Програмами й навчальною документацією ці заклади переважно забезпечені, за винятком ливарників-формуваньників, ковалів, модельників, для яких ГУТР передало недостатню кількість друкованих матеріалів. Навчальної літератури не вистачало всім. У 1944 навчальному році освітні заклади одержали по лінії ГУТР по 5–10 підручників з кожної дисципліни, певну частину зібрали серед учнів.

Плановий контингент учнів системи трудових резервів Полтавської області становить 5 000 осіб. У гуртожитках мешкало 3 000 осіб. Для учнів бракувало 2 000 пар взуття, 3 000 одиниць нижньої білизни, 1 000 комплектів верхнього одягу (форми). Замовлено 5 000 комплектів теплого одягу, який шили для учнів у місцевих майстернях. Не вистачало також 1 000 теплих ковдр, 1 800 літніх ковдр, 2 000 простирادل, 1 200 наволочок нижніх та 4 700 верхніх, 1 600 матраців.

Для повноцінного навчального процесу необхідно було 176 майстрів (115 вже працювали (65%)), 130 викладачів (працювали 55 осіб – 42%).

При Полтавському облуправлінні трудрезервів діяв житлово-побутовий відділ, на який покладался контроль за організацією харчування в РУ та ФЗН. Вартість раціону одного учня в середньому на квартал становила 3 крб 58 к., планова вартість – 5 крб 25 к. Для покращення харчування учнівського контингенту були створені підсобні господарства загальною площею 77,4 га [13, 17 – 23].

Таким чином, незважаючи на низку «вузьких місць» і труднощів об'єктивного та суб'єктивного порядку, у стислі терміни вдалося поновити функціонування системи підготовки кваліфікованих кадрів основних робітничих професій у школах ФЗН та ремісничих і залізничних училищах. Ці зусилля дали змогу вже в 1944 – 1945 рр. виконувати першочергові завдання, пов'язані з відродженням промислової і транспортної інфраструктури України.

Джерела та література:

1. Рашин А.Г. Динамика промышленных кадров СССР за 1917–1958 гг. / А.Г. Рашин // *Изменения в численности и составе советского рабочего класса: Сборник статей.* – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – С. 7 – 73.
2. Коломиец М.В. Трофейные танки Красной Армии. На «тиграх» на Берлин! / М.В. Коломиец. – Режим доступу: : <http://www.litmir.net/br/?b=167979&p=22>.
3. Белкин В.Б. Государственные трудовые резервы СССР / В.Б. Белкин. – Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/80852/>.
4. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О государственных трудовых резервах СССР» (2 октября 1940) // *Решения партии и правительства по хозяйственным*

- вопросам. 1917 – 1967 гг. Сборник документов за 50 лет. – М.: Политиздат, 1967. – Т. 2. 1929–1940 гг. – С. 774 – 775.
5. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР «Об образовании Главного управления трудовых резервов при Совнаркоме СССР» (2 октября 1940 г.) // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917 –1967 гг. Сборник документов за 50 лет. – М.: Политиздат, 1967. – Т. 2. 1929 –1940 гг. – С. 776 – 777.
 6. Постановление СНК СССР от 02.10.1940 № 1852 «О призыве городской и колхозной молодежи в Ремесленные Училища, Железнодорожные Училища и школы Фабрично-Заводского Обучения». – Режим доступу: : <http://www.bestpravo.ru/sssreh-zakony/v7a.htm>.
 7. Создание системы государственных трудовых резервов // Народное образование в СССР. Под ред. М.А. Прокофьева и др. – М., 1967. – Режим доступу: <http://www.detskiysad.ru/ped/narod23.html>.
 8. Трубников С.В. О подготовке квалифицированных рабочих через систему профессионально-технического образования / С.В. Трубников // Формирование и развитие советского рабочего класса (1917 – 1961 гг.): Сборник статей. – М.: Изд-во «Наука», 1964. – С. 87 – 99.
 9. Митрофанова А.В. Развитие рабочего класса СССР в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму (1938 –1961 гг.) / А.В. Митрофанова // Формирование и развитие советского рабочего класса (1917 –1961 гг.): Сборник статей. – М.: Изд-во «Наука», 1964. – С. 55 – 71.
 10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 23, спр. 874.
 11. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 21.08.1943 «О неотложных мерах по восстановлению хозяйства в районах, освобожденных от немецкой оккупации». – Режим доступу: http://www.kadet.ru/doc/SNK_SSSR_210843.htm.
 12. Генеральний підрядник. – Режим доступу: <http://www.tovkmb.com.ua/general.html>.
 13. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 879.

© **Татьяна ШЕЛЕЙКО**

ПОДГОТОВКА РАБОЧИХ КАДРОВ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ТРУДОВЫХ РЕЗЕРВОВ НА ЗАВЕРШАЮЩЕМ ЭТАПЕ ВОЙНЫ (1944 – 1945 гг.)

Рассматривается комплекс вопросов, связанных с организацией и функционированием учебных заведений системы государственных трудовых резервов на начальной фазе восстановительных работ в Украине. Освещается нормативно-правовая база их деятельности, количественные параметры, иллюстрирующие ведомственную принадлежность, контингент учащихся, материально-бытовое обеспечение. Указываются трудности и негативные тенденции в налаживании учебного процесса.

Ключевые слова: восстановление, трудовые ресурсы, школы фабрично-заводского обучения, ремесленные училища, промышленное производство, железнодорожный транспорт.

© **Tetiana SHELEIKO**

THE PERSONNEL TRAINING IN THE STATE LABOR RESERVES AT THE FINAL STAGE OF THE WAR (1944 – 1945)

The complex of questions related to the organization and functioning of the educational institutions in the system of state labor reserves in the initial phase of restoration works in Ukraine is considered. The regulatory framework of their activity, the quantitative parameters that illustrate the departmental affiliation, the student's contingent and the material welfare are highlighted. The difficulties and negative trends in the organization of the educational process are also pointed out.

Keywords: reconstruction, workforce, schools of factory training, trade schools, industrial production, railway transport.

МУЗЕЙ І СУСПІЛЬСТВО

© *Wojciech ŁUKASZUN*

**“ŻOŁNIERSKA DOLA. ŻYCIE CODZIENNE ŻOŁNIERZY
W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ”
SPRAWOZDANIE Z OTWARCIA WYSTAWY
W MUZEUM ZAMKOWYM W MALBORKU 29.05.2014 R.**

W dniu 29 maja 2014 roku w Muzeum Zamkowym w Malborku odbyło się uroczyste otwarcie wystawy czasowej “Żołnierska dola. Życie codzienne żołnierzy w czasie II wojny światowej” przygotowanej przez Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku. Wernisaż miał szczególne znaczenie z uwagi na fakt, że po raz pierwszy publicznie zaprezentowane zostały eksponaty gromadzone przez powstające w Gdańsku od 2008 r. Muzeum II wojny Światowej (do tej pory organizowało ono wyłącznie wystawy fotograficzne).

Otwarcia dokonał zastępca dyrektora Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku dr Janusz Marszałec oraz zastępca dyrektora Muzeum Zamkowego w Malborku dr hab. Janusz Hochleitner, w obecności licznych zaproszonych gości i mieszkańców Malborka i Gdańska. Uroczystość była wydarzeniem towarzyszącym odbywającej się tego samego dnia w Muzeum Zamkowym konferencji naukowej poświęconej sytuacji na Żuławach Wiślanych w przełomowym dla regionu 1945 roku. Wtedy to Ziemia ta stała się teatrem zaciętych walk między wojskami niemieckimi a Armią Czerwoną. W dodatku działania wojenne zostały poprzedzone ucieczką ludności cywilnej na zachód. Rok 1945 to czas instalacji na tym terenie polskiej administracji i scalania ich z resztą kraju (do tej pory Żuławy były częścią III Rzeszy Niemieckiej).

Autorami wystawy “Żołnierska dola...” są Marcin Westphal i Wojciech Łukaszun, pracownicy Działu Wystawienniczego Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, którzy stworzyli koncepcję ekspozycji oraz dokonali wyboru odpowiednich eksponatów i zdjęć ze zbiorów Muzeum. Graficzna i przestrzenna realizacja projektu wystawy została wykonana przez gdańską firmę Littera.

Główną ideą wystawy było przedstawienie zwiedzającym życia codziennego żołnierzy walczących podczas II wojny światowej. W czasie tego konfliktu zbrojnego po obu stronach konfliktu walczyły miliony żołnierzy. Wielu z nich zginęło, odniosło rany lub trafiło do niewoli. Nieliczni od pierwszego do ostatniego dnia wojny uczestniczyli w działaniach zbrojnych, a ich życie różniło się diametralnie od rzeczywistości w jakiej żyli przed wojną.

Prezentowana wystawa poświęcona jest jednak nie tylko walce a przede wszystkim żołnierskiej codzienności. Dokumentuje doświadczenia żołnierzy kilku wybranych armii: zarówno tych, którzy bronili swych krajów, jaki i tych, którzy byli najeźdźcami, gotowymi unicestwić całe narody, albo zniewolić je w imię totalitarnych ideologii. Mimo że służyli oni na różnych kontynentach, pod różnymi sztandarami, często w imię odmiennych racji i wartości, ich życie codzienne było zwykle do siebie podobne. Nie zacierając dzielących ich różnic i nie zapominając, kto był ofiarą a kto zbrodniarzem wojennym, autorzy wystawy pragnęli ukazać kontrowersyjne elementy żołnierskiej codzienności, takie jak kradzieże i zbrodnie dokonywane przez Wehrmacht, Armię Czerwoną i Cesarską Armię Japonii na jeńcach oraz ludności cywilnej.

Mimo, że żołnierze pochodzili z różnych krajów i kręgów kulturowych, łączyły ich podobne potrzeby i pragnienia, a ich życie codzienne nie było wypełnione jedynie walką. Większość czasu zajmowały bowiem przemarsze, przejazdy koleją lub pojazdami, poszukiwanie żywności, postoje, służba wartownicza, ćwiczenia czy budowanie okopów i ziemianek. Do obowiązków żołnierzy należało także naprawianie i konserwowanie umundurowania, wyposażenia i broni oraz dbanie o pojazdy i konie. Żołnierze mieli także dużo wolnego czasu, który spędzali odpoczywając, pisząc listy do rodzin, robiąc zdjęcia, zbierając pamiątki, grając na instrumentach muzycznych lub grając w gry towarzyskie.

Pracownicy Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, chcąc przybliżyć osobom zwiedzającym wystawę realia frontowej rzeczywistości wybrali 314 eksponatów oraz ponad 60 wcześniej nie publikowanych zdjęć, które posłużyły do stworzenia 8 sylwetek żołnierzy. Warte zaznaczenia jest to, że wszystkie eksponaty i zdjęcia zaprezentowane na wystawie pochodzą ze zbiorów Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku. Każda z sylwetek żołnierzy została umieszczona w konkretnym czasie i przestrzeni wojennej, otrzymała umundurowanie, wyposażenie, broń zgodną z realiami epoki i aktualną sytuacją danego żołnierza oraz przedmioty prywatne, które tacy żołnierze mogliby posiadać, umieszczone w dodatkowych gablotach. Zamierzeniem autorów wystawy było pokazanie żołnierzy w codziennych sytuacjach, w trakcie przemarszów, postojów, szykowania obozowiska, tuż przed, lub zaraz po zakończonej walce.

Istotną rolę pełnił też fakt skupienia się na żołnierzach biorących udział w początkowej fazie wojny oraz takich, którzy walczyli w 1945 roku i byli doświadczonymi weteranami walk. Poprzez pokazanie zmieniającego się wyglądu poszczególnych sylwetek, zwiedzający mogli zwrócić uwagę na fakt, że w czasie trwania konfliktu zbrojnego następowało stopniowe odejście od przedwojennych regulaminów, zasad i wymagań, a większą rolę odgrywała realna potrzeba lub wygoda samego żołnierza.

Na wystawie zostały zaprezentowane sylwetki ułana z 1. Pułku Ułanów Krechowieckich Wojska Polskiego walczącego w październiku 1939 roku w bitwie pod Kockiem z Wehrmachtem, niemieckiego żołnierza ze 102. Pułku Piechoty biorącego udział w walkach o Warszawę we wrześniu 1939 roku, żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie z 5. Wileńskiej Brygady Piechoty i 10. Brygady Kawalerii Pancerniej 1 Dywizji Pancerniej gen. Stanisława Maczka (będącej częścią Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie), żołnierza amerykańskiej piechoty morskiej i Cesarskiej Armii Japonii biorących udział w walkach na

Pacyfiku, żołnierza Armii Czerwonej oraz szeregowego Wehrmachtu biorących udział w walkach wiosną 1945 roku).

Wśród zaprezentowanych na wystawie eksponatów szczególne zainteresowanie zwiedzających wzbudzała sylwetka japońskiego podoficera uzbrojonego w miecz Shin guntō, pamiątki i przedmioty osobiste związane z losami polskich żołnierzy z Sił Zbrojnych na Zachodzie, umundurowanie żołnierza radzieckiego, uzbrojenie znajdujące się na wyposażeniu żołnierzy, maskujące umundurowanie amerykańskiego żołnierza piechoty morskiej, płaszcz kawaleryjski polskiego ułana, kombinezon czołgowy kaprała z 10 Brygady Kawalerii Pancerniej, przykłady sztuki okopowej takie jak kieliszki zrobione z łusek, ręcznie wykonane kubki, łyżki, papierośnice a także pamiątkowe medaliki i chusty oraz zdjęcia zaprezentowane na panelach informacyjnych.

Zainteresowanie wystawą, zaprezentowanymi na niej sylwetkami żołnierskimi wraz z wyposażeniem, bronią i przedmiotami osobistymi jednoznacznie ukazuje, że codzienne życie ludzi walczących na frontach II wojny światowej nie jest do końca znane i opiera się wyłącznie na poglądzie, że ich czas zajmowała wyłącznie walka. Dlatego celem wystawy jest pokazanie, jak wyglądała codzienność zwykłych żołnierzy, jakimi posługiwali się przedmiotami i co robili w wolnym czasie.

W podobny sposób sylwetki żołnierzy zostaną pokazane na Wystawie Stałej w siedzibie Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku. Także tam sposób ich przedstawienia będzie nawiązywać do idei skupienia się nie tylko na walce, ale przede wszystkim na żołnierskiej codzienności

Wystawa "Żołnierska dola. Życie codzienne żołnierzy w czasie II wojny światowej" będzie prezentowana w Muzeum Zamkowym w Malborku do 12 września 2014 roku.

Fotorelacja z wernisazu wystawy:

© Войцех ЛУКАШУН

**«ВОЯЦЬКА ДОЛЯ. ЩОДЕННЕ ЖИТТЯ ВОЇНІВ
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»
ЗВІТ ПРО ВІДКРИТТЯ 29 ТРАВНЯ 2014 р. ВИСТАВКИ
В ЗАМКОВОМУ МУЗЕЇ В МАЛЬБРОКУ**

29 травня 2014 р. в Замковому музеї в Мальброкку відбулося урочисте відкриття тимчасової виставки «Вояцька доля. Щоденне життя воїнів у роки Другої світової війни», підготовленої Музеєм Другої світової війни в Гданську. Ця виставка – особлива з огляду на те, що це була перша спроба публічно презентувати експонати, зібрані Музеєм Другої світової війни в Гданську впродовж 2008 – 2014 рр. (до цього часу він організовував лише фотовиставки).

Її відкрив заступник директора Музею Другої світової війни в Гданську доктор Януш Маршалец разом із заступником директора Замкового музею в Мальборку габілітованим доктором Янушем Гохляйтнером у присутності численних гостей і відвідувачів, мешканців Мальборка і Гданська. Урочистий захід проходив у Замковому музеї в рамках наукової конференції, присвяченої ситуації в Жулавах Віслянських у переломний для регіону 1945 р. Саме тоді ці землі стали театром запеклих боїв між німецькими військами й Червоною армією. Напередодні військових дій відбулася велика мобілізація цивільного населення на захід. 1945 рік – час включення до складу польської держави Жулави, яка на той час була частиною німецького Третього рейху, із встановленням польської адміністрації.

Авторами виставки «Вояцька доля...» є Марцін Вестпхаль і Войцех Лукашун – співробітники Виставкового відділу Музею Другої світової війни в Гданську, які створили концепцію експозиції й здійснили відбір відповідних експонатів і фотографій із музейних фондів. Графічна й просторова реалізація проекту виставки була виконана гданською фірмою «Літтера».

Головна ідея виставки – демонстрація щоденного життя вояків у роки Другої світової війни. Багато з воїнів загинули, а ті, що залишилися живими, були поранені, або потрапили в полон. Не багатьом із них пощастило пройти війну від початку й до кінця, опинившись у обставинах, які кардинально відрізнялися від мирного життя.

Презентована виставка, присвячена не тільки боротьбі, а насамперед солдатським будням. Вона в документах представляє досвід вояків декількох армій: одночасно воїнів-захисників і ворогів-загарбників, а також різні ідеології. Незважаючи на те, що вони воювали на різних континентах, за неоднаковими стандартами, часто в ім'я протилежних ідеалів та цінностей, їхнє щоденне життя було, як правило, подібне. Показуючи різницю, яка між ними існувала, вирізняючи жертву й військового злочинця, автори виставки прагнули продемонструвати контроверсійні елементи військової повсякденності – крадіжки й злочини, які здійснювали вояки Вермахту, Червоної для них були життєві потреби та прагнення, а їхнє щоденне життя не було армії й Імператорської армії Японії проти військовополонених і цивільних громадян.

Незважаючи на те, що вояки походили з різних держав, виховані на різних культурах, спільними наповнене тільки боротьбою. Більшість часу займала муштра, переїзди залізницею або возами, пошук поживи, привали, варта, фізичні вправи або спорудження окопів та землянок. До обов'язків вояків також належали: ремонт обмундирування, консервація устаткування й зброї, а також піклування про транспорт і коней. Також бійці мали вільний час для відпочинку, написання листів до рідних, виготовлення фотографій, гри на музичних інструментах та для ігор в команді.

Співробітники Музею Другої світової війни в Гданську, маючи за мету наблизити відвідувачів виставки до фронтових реалій, відібрали 314 експонатів та понад 60 раніше не опублікованих фотографій, які використали для створення 8 солдатських манекенів. Варто відзначити, що всі експонати і фотографії, презентовані на виставці, зберігаються в Музеї Другої світової війни в Гданську. Кожен із цих манекенів представляв конкретний час війни, демонстрував обмундирування, устаткування, зброю відповідно до етапу війни та конкретної ситуації, а також власні предмети, що зазвичай мали солдати (експонати розміщені в додаткових вітринах). Автори виставки хотіли продемонструвати будні вояків, маршкідки та привали, шиккування обозів, а також моменти напередодні або відразу після закінчення бою.

Вагому роль відіграв і той факт, що автори виставки сформували образи як вояків недосвідчених, які брали участь у початковій фазі боротьби, так і ветеранів, які пройшли всю війну. Через демонстрацію змін у зовнішньому вигляді військових, відвідувачі могли пересвідчитися, як змінюються потреби людей залежно від ситуації – мирної чи військової.

Виставкові манекени представляли бійців різних країн та родів військ: воїна 1-го полку Уланів Креховецьких Війська польського, який брав участь у боях з Вермахтом під Коцкем у жовтні 1939 р.; німецького бійця 102-го полку піхоти, який брав участь у битві за Варшаву у вересні 1939 р.; солдата 5-ї Віленської бригади піхоти 10-ї бригади броньованої кавалерії 1-ї Танкової дивізії генерала Станіслава Мачка, яка була частиною Польських збройних сил на Заході; воїнів американської морської піхоти й Імператорської армії Японії, які боролися на просторах Тихого океану та рядових бійців Червоної армії й Вермахту, які брали участь у боях весною 1945 р.

Серед презентованих на виставці експонатів особливе зацікавлення у відвідувачів викликали постаті японського підстаршини, озброєного мечем Шін гунто, особисті речі вояків Польських збройних сил на Заході; обмундирування радянського солдата; особисте озброєння бійців; маскхалат американського морського піхотинця; кавалерійський плащ польського улана; танкістський комбінезон капрала 10-ї бригади танкової кавалерії; предмети солдатського мистецтва – чарки, зроблені з гільз, бокали ручної роботи, ложки, портсигари, та пам'ятні медальйони й хусточки, а також фотографії, продемонстровані на інформаційних стендах.

Зацікавлення виставкою й презентованими на ній манекенами солдатів, зброї та особистих речей бійців, вказує на те, що глядачам мало відоме щоденне життя

воїнів, які боролися на фронтах Другої світової війни. Існує певний стереотип, що солдати весь час воювали. Тому автори поставили за мету показати щоденне життя пересічних вояків, їхнє дозвілля.

Виставка «Вояцька доля. Щоденне життя воїнів у роки Другої світової війни» буде демонструватися в Замковому Музеї в Мальборку до 12 вересня 2014 року.

Надалі планується показ уже постійної виставки «Вояцька доля...» на базі Музею Другої світової війни в Гданську.

© **Wojciech LUKASHUN**

**"BILLETING OF SOLDIERS FATE. THE DAILY LIFE
OF SOLDIERS DURING THE WORLD WAR II"
REPORT ABOUT THE OPENING OF EXHIBITION AT THE CASTLE
MUSEUM IN MALBROK ON MAY 29, 2014**

May 29, 2014 at the Castle Museum in Malbork was the grand opening of the temporary exhibition "Billeting of soldiers fate. The daily life of soldiers during the World War II", prepared by the Museum of World War II in Gdańsk. This exhibition is special, given the fact, that this was the first attempt to present publicly exhibits, collected by the Museum of World War II in Gdańsk during 2008 – 2014 (to this time he organized only photo-exhibitions).

It was opened by Deputy Director of the Museum of World War II in Gdańsk Dr. Janusz Marshalyets with the deputy director of the Castle Museum in Malbork Dr. habilitation Janusz Hohlyaytner in the presence of many guests and visitors, residents of Malbork and Gdansk. A solemn event held in the Castle Museum as part of a scientific conference devoted to the situation in Zhulavah Vislyanskyh in critical time for a region in 1945. Exactly then these earth became the theatre of bitter fights between the German troops and Red Army. Large mobilization of citizen took place westward on the eve of military operations. 1945 year is the time of inclusion to the Polish state Zhulavy, which was part of the German Third Reich at that time, with the establishment of the Polish administration.

The authors of the exhibition "Billeting of soldiers fate. The daily life of soldiers during the World War II" is Marcin Vestphal and Wojciech Lukashun are members of the Exhibition Department of the Museum of World War II in Gdańsk. They created the concept of the exhibition and made a selection of relevant artifacts and photographs from museum collections. Graphic and spatial realization project of exhibition was made by Gdansk "Littera".

A main idea of exhibition is demonstration of daily life of warriors in the years of World War II. Many of the soldiers were killed and those who survived were wounded or captured. Not many from them was lucky to pass war from start to finish, finding themselves in circumstances that are fundamentally different from their civilian life.

The presented exhibition dedicated to not only for the fight, and first of all about soldier's week-days. It documents the experience of soldiers several armies at once warriors defense enemy invaders, and different ideologies. Although they fought on different continents, with

unequal standards, often in the name of opposing ideals and values, their daily lives were usually similar. Showing a difference, that existed between them, the authors of exhibition sought to demonstrate the contradictory elements of military daily occurrence – thefts and crimes, that carried out warriors of Wehrmacht, Red army and Emperor's army of Japan against the prisoners of war and civil citizens.

Despite the fact that the soldiers were from different countries, brought up in different cultures, they had common everyday needs and aspirations, and their daily life was not only filled with fight. Most of the time occupied drill, moving railway wagons, search for food, camp, guard, exercise or construction of trenches and dug-outs. The duties of the soldiers also included: repair of uniforms, conservation of equipment and weapons, and care of the transport and horses. Also, the men had free time to relax, write letters to relatives, production photos, playing musical instruments and games in the team.

The staff of the Museum of World War II in Gdańsk, with aim to approach the visitors of exhibition to front realities, selected 314 exhibits and more than 60 previously unpublished photographs, that were used to create aim to approach the visitors of exhibition to front realities. It costs to mark that all the exhibits and photographs presented in the exhibition are stored in the Museum of World War II in Gdańsk. Each of these models representing a particular time of war, demonstrated the uniforms, equipment, weapons according to the stage of the war and the particular situation and their own subjects which usually soldiers had. The authors of the exhibition wanted to demonstrate everyday life of soldiers, halts, the formation of the trench, and the moments before or immediately after the battle.

Significant role played the fact, that by the authors of the exhibition were formed images as unexperienced soldiers who participated in the initial phase of the struggle, and veterans, who have been through the war. From demonstration of changes in the appearance of the soldiery, visitors could make sure, as necessities of people change depending on a situation – peaceful or military.

Exhibition's models presented the fighters from different countries and armed forces: soldier of the 1st Regiment Ulhanov Krehovetskyh of Polish Army, that participated in the battles with the Wehrmacht under Kotsk in October 1939; German fighter 102 Infantry Regiment, which participated in the Battle of Warsaw in 1939; soldier of the 5th Infantry Brigade Vilna 10th armored cavalry brigade of the 1st Armored Division of General Stanislaw Machko that was part of the Polish Armed Forces in the West; American soldiers and Marines Imperial Japanese Army, which fought in the expanses of the Pacific Ocean and the ordinary soldiers of the Red Army and the Wehrmacht, who took part in the fighting in the spring of 1945.

Among the exhibits presented at the exhibition of particular interest to visitors were Japanese sergeant-major, who armed with a sword Shin Gunta, personal belongings of soldiers of the Polish Armed Forces in the West; Soviet soldier's uniforms; personal weapons of fighters; soldier's camouflage cloak of the USA Marines; cloak of the polish ulhan; tankman's jumpsuit of Corporal 10th Tank Cavalry Brigade; soldier art objects – glasses, made of shells, handmade glasses, spoons, cigarette cases, and commemorative medallions and tissues, as well as pictures shown on the notice boards.

Interest in the exhibition and presented models of soldiers, weapons and personal things of fighters, indicating that the audience had not known the daily lives of soldiers, that fought on the fronts of World War II. Therefore authors put an aim to show daily life of ordinary warriors, their leisure.

Exhibition "Billeting of soldiers fate. The daily life of soldiers during the World War II" will be demonstrated at the Castle Museum in Malbork to September, 12, 2014.

In future It is planned already showing permanent exhibition "Billeting of soldiers fate..." at the Museum of World War II in Gdańsk.

УДК 069.12:069.8

© Тамара КУЦАЄВА

КОМФОРТИЗАЦІЯ ВІДВІДУВАННЯ МУЗЕЮ

На основі візуального та контекстного аналізу практичної музейної діяльності, поглядів музеєзнавців і власного бачення проблеми, здійснено спробу описати сформоване у Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» оптимальне середовище для відвідування експозицій іншомовними відвідувачами, їхнє орієнтування у вітчизняному музейному просторі. Відмічено, що Меморіал, як модерна музейна інституція, акумулює вітчизняний та зарубіжний досвід у напрямі залучення та обслуговування іншомовних відвідувачів, користуючись здобутками музейної андрагогіки, соціології, педагогіки та маркетингу.

Ключові слова: Меморіальний комплекс, організація експозиції, музейна навігація, музейна логістика, музейна комунікація, потреби іншомовної аудиторії, англомовні відвідувачі, музейна соціологія, андрагогіка.

У спробі проаналізувати змістовну сутність поширеної тези про ефективність реалізації музейних послуг, пропозицій або так званого музейного продукту варто звернути увагу на те, що потрібно формувати такі умови, в яких кожний окремий відвідувач (умовно – споживач музейного продукту) не лише буде зацікавлений придбати ту чи іншу послугу (здебільшого вхідний квиток), а й скористається нею в повному обсязі (наприклад, аудіогідом, оглядом виставки, експозиції, прослуховуванням екскурсії). Необхідно створити умови для плідного спілкування відвідувачів, екскурсантів з експозицією музею [20, 22].

Для того, щоб перетворити відвідувачів на музейну публіку, співробітникам меморіалу необхідно створити комфортні умови перебування в музеї: надати їм можливість сприймати експозицію в повному обсязі. За визначенням московського фахівця теорії музейної справи В.Ю. Дукельського, лише факт повторного приходу означає перетворення відвідувачів у музейну публіку [10, 13]. У цьому контексті переплітаються музеєзнавство, педагогіка, маркетинг, менеджмент та логістика й андрагогіка. Вони націлені на розуміння та розв'язання аналогічних

проблем різними, властивими лише цим дисциплінам, методами. Отримані здобутки стають складниками науково-освітньої та науково-методичної діяльності музейної інституції – унікального багатофункціонального комплексу, який виконує місію хранителя національної свідомості та історичної пам'яті народу, є лабораторією синтезу теоретичних і практичних компонентів. Саме так визначено в Концептуальних засадах наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 –1945 років» (далі – НМІВВВ) [18, 240]. Отже, запропонована розвідка може стати прикладом міждисциплінарного підходу до формування музейної стратегії з використанням інструментарію згаданих дисциплін.

Слід наголосити, що означені вище перспективні складники стратегії музейної діяльності ще недостатньо осмислені вітчизняними фахівцями музейної справи. Зокрема, музейний менеджмент і маркетинг більш орієнтовані на проблеми залучення дорослої категорії місцевих відвідувачів як в Україні, так і в інших країнах, наприклад, у США; музейна педагогіка, яка розглядає музей як освітню систему, усе ще на стадії переходу до загальноєвропейських традицій; а така дисципліна, як музейна андрагогіка, в Україні ще не виділилася з галузі педагогічної науки «андрагогіка загальна» (охоплює теоретичні і практичні проблеми освіти, навчання й виховання дорослих) [13, 91; 21, 47]. Те саме стосується й музейної логістики (створення в музеях інфраструктури для взаємодії різноманітних музейних засобів, приладів із мобільними технічними пристроями відвідувачів). На цьому тлі рекомендації управління маркетинговими комунікаціями та промоціями в музеях, хоч і використовують такі ключові поняття, як «інформування», «озвучування», «сприйняття» та «розуміння» для національної аудиторії, проте в деталях не враховують те, що українські музеї все частіше спілкуються з іншомовними відвідувачами. Професор Ф. Вайдахер слушно зауважує: «Музей ... передусім місце розуміння» [2, 181].

Означена теза посіла почесне місце в зарубіжному музеєзнавстві ще на початку ХХ ст. У 1909 р. бібліотекар Джон Дана фактично без належної бази відкрив музей, що нині є одним із найвідоміших у США (Newark Museum) [23]. Серед його порад щодо розвитку музейної справи актуальною стала саме та, яку в 2010 р. використали американські маркетологи Котлери в передмові до українського видання праці «Музейний маркетинг і стратегія»: «Музей може привернути до себе тільки тих, кого він здатен зацікавити. Уже цього достатньо, щоб змусити його бути ... гостинним» [13, 11]. У сучасних умовах ця гостинність, комфортність у модерному вітчизняному музеї, що розвиває традиції та адаптує надбання зарубіжного музеєзнавства, має поширюватися на відвідувачів усіх категорій. До таких варто зарахувати мало мобільних людей, і тих, хто має обмежений бюджет, і тих, кого цікавить найкоротший варіант оглядової екскурсії («бліц-екскурсія»), і тих, хто бажає прослухати її розлогий або тематичний варіант. Ще раз хочеться наголосити, що вітчизняний музейний простір, як зарубіжний має бути комфортним для іншомовних туристів, потік яких щороку зростає. Наприклад, якщо в 2009 –

2010 рр. НМІВВВ відвідали гості з 19 країн світу, то в 2012 р. «географія відвідувачів» розширилася до 39 країн. І це лише дані двох опитувань, якими не було охоплено всю музейну аудиторію. Наприклад, лише під час футбольного чемпіонату Євро – 2012 у червні 2012 р. НМІВВВ відвідало понад 29 тис. іноземців [17].

Загальновідомо, що і в діловому, і в культурному середовищі України спілкування в усній, а особливо письмовій формі, наприклад, романо-германськими мовами (англійська, німецька, французька тощо), не кажучи про угро-фінські (естонська, угорська, фінська тощо), або західнослов'янські мови (польська, чеська тощо), досі здійснюється через перекладачів. Серед багатьох мов, англійська нині є чи не найпоширенішою мовою міжнародного спілкування. Зважаючи на означене, українські музеї можуть взяти на себе додаткову функцію – комфортизацію умов для іншомовних громадян.

Іноземці, як і співвітчизники, не є «ідеальними» відвідувачами, а мають свої певні особливості: від фізичних (побутових) вимог до освітніх і культурних потреб, які необхідно задовольнити, долаючи мовні та ментальні бар'єри. Музей має забезпечувати інтереси не лише освічених громадян, зокрема еліти, а й працювати для всієї громадськості [2, 26].

Музейна установа зорієнтована на споживача, зважає на коло обізнаності та вподобань у відвідувача, плануючи послуги; вивчає потреби, сприйняття споживача; ознайомлюється із сегментами ринку і формує програму так, аби задовольнити кожен цільову групу; враховує варіанти проведення дозвілля, які можуть конкурувати з візитом до музею [13, 49]. Додамо і те, що зарубіжні, зокрема британські фахівці, формуючи стратегії для мистецьких і культурних організацій, рекомендують для розширення кола відвідувачів цікавитися питанням роботи з публікою [21, 30].

Спираючись на викладені вище тези та певний досвід щоденної музейної діяльності, зазначимо, що укомплектованість штату закладу англomовним гідом-перекладачем, екскурсоводом або науковим співробітником, який має екскурсійне навантаження, можна вважати найбільш ефективним способом комунікації з іноземцями, оскільки ці фахівці забезпечать не лише екскурсійне обслуговування, а й зможуть виявити низку проблем, пов'язаних з іншомовними відвідувачами. Оптимальним рішенням було б залучити кількох англomовних співробітників у штат, аби забезпечити систематичну комунікацію з іноземцями.

В окремих музеях здійснюється екскурсійне обслуговування туристів кількома мовами завдяки волонтерам – студентам філологічних факультетів, а також наявності посади «перекладача проекту» [16, 15].

Проте моніторинг веб-сайтів засвідчує, що лише декілька десятків українських музеїв, серед яких НМІВВВ, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Національний заповідник «Софія Київська», Музей історичних коштовностей України, Музей національної архітектури й побуту Пирогово, Державний історико-культурний музей-заповідник «Личаківський цвинтар», можуть забезпечити обслуговування англomовних відвідувачів власним штатом. Лідерство

названих музеїв є ознакою того, що вони долучилися до загальносвітової тенденції. Ще наприкінці 1970-х рр. американські соціологи підрахували, що історичні музеї посідають друге місце (після природничо-технічних) за відвідуванням громадян – 25 % [2, 25].

Вивчення людських ресурсів, які є в розпорядженні музеїв, показує, що волонтерський рух спрямований на залучення до проведення екскурсій і надання інформаційної підтримки відвідувачам, в Україні слабо організований. Здебільшого волонтери впорядковують територію та об'єкти музеїв. Для тіснішої взаємодії музеїв і волонтерів нині діє на веб-сторінці розділ проекту «Pro Museum: розвиток ресурсної бази та модернізація музейної галузі України» під назвою «Волонтерська програма». Куратори проекту погоджуються з тим, що українські музеї потребують допомоги небайдужих, готових спрямовувати свої зусилля в розвиток музеїв. Помічники, які володіють передовсім англійською мовою, стають у пригоді як і під час масштабних заходів у місці розташування музею, і в щоденному музейному житті. Наприклад, під час футбольного чемпіонату Євро – 2012 їхня допомога знадобилася в НМІВВВ та «Туристичному центрі» Полтавського краєзнавчого музею [5]. Прикладом більш широкої взаємодії з волонтерами є робота у Волинському краєзнавчому музеї «Бойківщина» Тетяни та Омеляна Антоновичів, які долучилися до програми співпраці територіальної громади м. Долини з волонтерами Корпусу Миру США в Україні в 2012 р. Планувалося розробити сайт організації та його англійськомовну сторінку, провести тренінги для персоналу, дослідити потреби цільової аудиторії [6].

Але навіть за відсутності штатних працівників і громадських помічників можна створити комфортні умови для перебування відвідувачів в експозиціях. Це досягається завдяки представленню матеріалів іноземною мовою в музейному просторі. Зважаючи на те, що запроваджуються програми інформатизації музеїв, реальними можуть стати програми «мовної модернізації» в рамках цільової урядової концепції «Програми розвитку туризму та курортів до 2022 р.», у якій зазначено, що для примноження потоку іноземних туристів має бути збільшено кількість робочих місць у туристичній галузі та створено необхідну інфраструктуру [8; 25]. У цьому випадку в центрі уваги може перебувати не лише питання функціонування англійської мови. За допомогою соціологічних досліджень музей визначатиме домінуючу мову спілкування своїх відвідувачів (наприклад, польську, угорську, китайську). У НМІВВВ для відвідувачів-іноземців панівною є англійська.

У будь-якому разі процес має бути розпочатий. Суттєва кількість пов'язаних із цим аспектів вже стала одним із напрямів автоматизації діяльності музеїв і привнесення інформаційних технологій. Визначено, що взаємодія в системі «відвідувач-музей» будується насамперед на детальному інформуванні потенційних відвідувачів про установу, яку вони могли б відвідати. Найпростішим вирішенням цього питання є створення інформаційного веб-сайту музейної установи [9]. Але це лише один аспект проблеми, який реалізує чи не перший крок – повідомлення про фактичне існування конкретного музею широкій

цільовій (іншомовній) аудиторії. Утім, зазначимо, що важливо зробити музей доступним у реальному житті. А це насамперед передбачає розміщення назви музею англійською мовою поряд із її українським варіантом на основних об'єктах (будівля, вуличні покажчики тощо). Навіть не маючи реклами в ЗМІ, Інтернеті та довідниках про місто, це сприятиме залученню потенційної аудиторії – іноземців, які мандрують Україною. В ідеальному варіанті стратегія розповсюдження інформації (за Котлерами – управління маркетинговими комунікаціями) про музей має передбачити зовнішню рекламу на банерах в аеропортах, на залізничних вокзалах, у метрополітені, транспорті, на міських вказівниках, в інформаційних кіосках готелів тощо [20, 62].

Заслугує на увагу й багатомовний інформаційний кіоск, що функціонує автономно. Його називають інформацією про музей у самому музеї. Якщо не можна встановити окремий прилад – сенсорний інформаційний кіоск, можна організувати та оновлювати його аналог на паперових носіях: від розділів «Про музей», «Виставки» до корисної інформації, яку Вайдахер радить розміщувати за допомогою такого засобу роботи з громадськістю, як «одноденки» [2, 423]. Це можуть бути одно- або багатокольорові листівки-анонси про форми масової роботи з іноземцями, зокрема оглядову й тематичні екскурсії за допомогою екскурсовода та аудіогіда, тематичні вечори, клуби, прес-релізи виставок тощо.

Музей потребує також листівок з англійською версією інформації про тематику експозиції, правила поведінки відвідувачів, платні послуги музею та перелік осіб, які користуються пільгами (знижками). Особливо це стосується можливості отримувати знижки на вхід і додаткові послуги власникам карток ISIC (Міжнародне посвідчення особи і статусу школяра/студента), ITIC (Міжнародне посвідчення викладача) та IYTC (Міжнародне молодіжне посвідчення). Ці картки вже видані в 124 країнах для 4,5 млн осіб у віці від 12 років [31]. Для уникнення непорозумінь варто проаналізувати, які пільги передбачає для цих категорій національне законодавство або політика музею, та повідомити туристів. Аналогічно потрібно вчинити щодо іноземних військовослужбовців, ветеранів збройних конфліктів, інвалідів тощо. Адже музей має бути простором лояльності та комфорту для всіх людей, незалежно від громадянства. Варто заздалегідь проінформувати власників про можливості заощадити кошти, наприклад, «European City Cards». Це система лояльності, залучення та заохочення туристів, що znana в Європі, США і нині впроваджується в Києві, Львові, Одесі та інших містах. На цю послугу очікують іноземці, адже її вже пропонують, наприклад, Мадрид, Санкт-Петербург, Цюрих тощо.

Стаціонарно розміщена інформація потрібна ще й тому, що необхідність сплачувати за вхід в українські історико-меморіальні заповідники та меморіальні комплекси може здивувати іноземців. У свідомості іноземних громадян поняття «меморіал» часто асоціюється з вільним доступом для огляду. Зокрема, безкоштовним для відвідування є Національний меморіал і музей 11 вересня (Меморіал 9/11) у Нью-Йорку, Каїрський Меморіал Невідомому солдату в Єгипті, Військовий меморіал Республіки Корея в Сеулі, Меморіал пам'яті вбитих євреїв Європи тощо. У випадку

непорозуміння можна скористатися досвідом Яд Вашем – меморіалу в Єрусалимі, у якому запровадили щотижневі безкоштовні екскурсії російською мовою [7].

Насамперед, зазначимо, що інколи трапляється незацікавленість людей в інформації, яка закладена в сенсорний кіоск. Це пов'язано також із браком комфортних зон, де відвідувач міг би спокійно, сидячи/стоячи перед екраном, стендом поповнити свої знання. Кіоски втрачають популярність ще й тому, що вони не інтегруються в мобільні девайси відвідувачів [20, 10 – 11]. Таким чином, ті музеї, які ще не запровадили ці сучасні інструменти комунікації, можуть зосередитися на так званих QR-кодах (з англ. – швидкий відгук).

QR-код – це особливий штрих-код, що несе в собі інформацію. Її можна зчитувати за допомогою мобільного телефону з вмонтованою камерою. Людина моментально занесе в свій апарат текстову інформацію, що може бути різною за обсягом. Таким чином, у музеях поряд із етикетажем на основних об'єктах, експонатах з'являються невеликі за розміром наліпки із зображеннями, схожими на ієрогліфи, та словами: «Отримайте інформацію». Наприклад, у Києві ці коди вже розміщені біля фунікулера, арки Дружби Народів, Музею історії Києва, Музею російського мистецтва, Музею мистецтв імені Варвари та Богдана Ханенків [22].

І хоча згадані проекти поки що здебільшого україномовні, їхнє впровадження в перспективі дасть результат саме для забезпечення інформацією іноземних туристів. Лише в 2012 р. використання смартфонів у Великобританії, Іспанії, Італії, Німеччині та Франції збільшилося на 13% у порівнянні з 2011 р. [14]. Це також зробить українські музеї доступнішими для співвітчизників і іноземців, що мають особливі потреби – вади слуху [28].

Черговим важливим кроком може стати розміщення перекладів правил поведіння відвідувачів у музеї, оскільки вони є особливим сегментом культурної спадщини. Їхній інформаційний діапазон досить широкий. Наприклад, можливість лише групового відвідування чи обмеження кількості екскурсантів у групі, заборона наближатися до експозиційних об'єктів ближче, ніж на 25 см, право торкатися деяких експонатів і проводити з ними маніпуляції під час інтерактивної гри (у дитячих музеях, наприклад, Німеччини, США), потреба вдягнути капці, заборона фотографувати експонати зі спалахом, а також повідомлення про заборону проводити екскурсії стороннім гідом, користуватися мобільними телефонами, проносити ручну поклажу, їжу, напої в скляній тарі, розміщуватися на газонах для відпочинку тощо [20, 6, 26, 24].

Для кращого орієнтування в експозиції рекомендують надавати відвідувачам короткі листівки, з пропозицією маршрутів для самостійного огляду [27, 268]. Це заохотить потенційного екскурсанта придбати вхідний квиток з інформацією про НМІВВВ, продубльованою англійською мовою. А сам квиток може стати приємним сувеніром і об'єктом колекціонування. Наприклад, у музеї Метрополітен у Нью-Йорку ще в 1971 р. впровадили так звані жерстяні «гудзики» – круглі кольорові значки, які кріпляться до одягу й замінюють вхідні квитки [12]. Меморіфілія (збирання, вивчення запрошень, мандатів та інших документів, що дають право на відвідування заходів), хоч і належить до наймолодших галузей колекціонування, проте вже знайшла своїх

прихильників [26]. У цьому контексті згадаємо про практику журналу «Музейний простір», у якому на окремому ілюстрованому аркуші-додатку періодично пропонується стисла англomовна інформація про конкретний музей та безкоштовний вхідний квиток до нього.

Доречним був би й план експозиційних залів із назвою кожного з них і позначками інфраструктури (майданчик для паркування транспортних засобів, каса, гардероб, ліфт, пандуси для людей з особливими потребами, санітарні зони, місця для відпочинку, кафетерій, напрямки евакуації). Він повинен розміщуватися у визначеному місці (а в перспективі і на «одноденках»). Це з успіхом використовується в НМІВВВ, мандрівка залами якого може тривати впродовж дня. Застосування іконок із зображенням багатьох об'єктів інфраструктури Меморіалу є також одним із найбільш ефективних способів орієнтування всіх, зокрема й іншомовних відвідувачів та відвідувачів із особливими потребами.

За наявності великої території актуальною є мапа для орієнтування, яка в НМІВВВ вже діє для україномовних відвідувачів. Не зайвим буде й плакат або лайт-бокс на прилеглій території з англomовною мапою міста, позначкою про розташування музею та тематичних туристичних об'єктів, найближчих зупинок транспорту тощо.

Наявність словників і розмовників сприятиме працівникам музею спілкуванню з іноземними туристами навіть без перекладача. Додамо, що нині пропонують багато мовних курсів, які можуть стати в пригоді музейникам. Розвиток знань і вмінь персоналу, відповідно до змін вимог громадськості та музейного менеджменту, – обов'язковий. За цією програмою екскурсоводи, наукові працівники, а також музейні доглядачі, працівники каси, охоронці (за Вайдахером – служба відвідувачів) отримують необхідні базові навички спілкування [2, 249, 431, 503]. Назване актуально не лише для українських музеїв, а й для деяких іноземних, зокрема, португальських [21, 14 – 15]. Фахові приклади створення спеціалізованих курсів можна знайти в Міжнародному комітеті підготовки персоналу Міжнародної ради музеїв ІСТОП-ICOM, який проводить конференції, забезпечує профільні тренінги, дає напрями для професійного зростання, рекомендує предмети до навчальних програм, веде рубрику «Штат і тренінги в регіональних музеях» [30]. У цьому контексті функціонує також Міжнародний комітет освіти та культурної діяльності СЕСА-ICOM і секція професіоналізації персоналу в Українському комітеті ICOM [29].

ICOM із 1997 р. сприяє і проведенню щорічного Міжнародного дня (та ночі) музеїв. Ці заходи присвячувалися різним темам: у 2013 р. – «Музей (пам'ять + креативність) = соціальна зміна», у 2014 р. – «Музейні колекції об'єднують». Особливістю організації «Ночі в музеї» в НМІВВВ у 2013 р. було те, що напередодні дійства на території меморіального комплексу звучали запрошення англійською, російською та українською мовами, що певною мірою збільшило потік відвідувачів, зокрема й іноземних.

Експозиція – це обличчя музею, серцевина візиту. Її доступність та цікавість для різних категорій відвідувачів є одним з основних елементів організації роботи [1, 132 – 133, 237]. В експозиційних і виставкових залах увага традиційно

спрямовується на такі елементи музейної комунікації, як тексти (заголовки – назви залів, розділів, тем; пояснювальні тексти; етикетаж). І хоча лише 5% відвідувачів музеїв і виставок справді читають усі підписи, саме експонування з підписами робить предмет промовистим вже на 60%, а не на 40% (як без підпису) [2, 356, 361]. Тут слухним є зауваження зарубіжних колег і про те, що «особливо важко зорієнтуватися іноземцям. Хоча не тільки в музеях, у місті в цілому...» [21, 14].

Для розв'язання названої проблеми НМІВВВ пропонує відвідувачам супроводжувальні тексти по кожному залу головної експозиції англійською, французькою та російською мовами. Багатство мов світу кидають нові мовні виклики музеям, адже Україну відвідують гості навіть із Багамських островів, Бахрейну, Гаїті, Гондурасу, Екваторіальної Гвінеї, Катару, Монголії, Сент Кітса та Невіса (держава на Антильських островах) та Уганди [3, 5]. Зважаючи на цей фактор, бажано для подолання мовних бар'єрів орієнтуватися, як мінімум, на традиції ICOM. У своїй діяльності Міжнародна рада музеїв використовує три мови: англійську, іспанську, французьку, а, наприклад, ООН – 6: англійську, російську, іспанську, китайську, арабську та французьку. Це розширює перспективи роботи з музейною аудиторією (від звичайних відвідувачів до поважних гостей), орієнтуючись на міжнародні традиції.

Поряд з іншомовними варіантами супровідних текстів доречно виділити інформацію про комплекси, теми, пов'язані із зарубіжжям. До відео- та фонозаписів, що стосуються експозиції, варто додати англійські коментарі та субтитри. Важливими є оголошення про початок роботи виставки, нагадування про заборону заходити за огорожувальні лінії тощо. У НМІВВВ англійською мовою озвучуються оголошення про завершення роботи музею; англійською, іспанською та французькою мовами пропонують відвідувачам скористатися додатковими послугами (підйомом на оглядові майданчики скульптури «Батьківщина-Мати» (позначка + 36,6 м та + 91 м).

У роботі експозицій, які розкривають внесок українського народу в Перемогу над нацизмом, доречним стає нагадування відвідувачам про те, що ряд хронік, документальних фільмів, певна інформація про події війни мають вікове обмеження глядацької аудиторії (слухачів), зокрема неповнолітніх. Для цього НМІВВВ запровадив рекомендації про недоцільність демонстрації хронікально-документального фільму «Київ в окупації» аудиторії до 14 років. Численні родинні дитячі англійські екскурсії потребують цього, оскільки психічний розвиток неповнолітнього – головна турбота батьків, суспільства. Нагадаємо, що аналогічні обмеження практикують, наприклад, у Німеччині (недопущення демонстрації фільмів для дітей із зображенням явного насильства під час війни в реальному контексті) та в Ізраїлі (у Музей історії Катастрофи заборонено вхід дітям до 10 років, зокрема, й немовлятами на руках батьків).

У роботі з іншомовною аудиторією обов'язково мають бути налагоджені способи зворотного зв'язку з відвідувачами-іноземцями (книга відгуків, соціологічне опитування, електронна адреса, Інтернет-форум музею). Звичайно, що функціонування багатомовної веб-сторінки НМІВВВ нині є об'єктивною потребою, адже за попередніми опитуваннями з'ясувалося: «якщо вас немає в Інтернеті – ви не існуєте для аудиторії, молодшої ніж 35 років» [17; 62].

Цікавим способом комунікації може стати і музейна вітальня, де іноземці самостійно матимуть можливість відшукати відповіді на різні питання за допомогою тематичної літератури та аудіовізуальних джерел про музей. Можна адаптувати й елементи явища Bookcrossing (з англ. – обіг книжок), що стало надзвичайно популярним із 2001 р. Вважаємо, що має перспективу звертання до відвідувачів із проханням залишати книжки, буклети про музеї та галереї своїх країн на спеціальній полиці. Звичайно, що в обмін мають пропонуватися безкоштовні англомовні буклети про власний музей. Вони розпочнуть «мандрувати» світом і в такий спосіб популяризувати заклад.

Ознакою комфортності для відвідувачів є також можливість для відвідувачів придбати сувенірну продукцію та музейні видання з текстами іноземними мовами. Недаремно ж міжнародні дослідження купівельних переваг споживачів узагальнюють позицію потенційних покупців країн Азії, Європи та Латинської Америки: «Не можу прочитати – не буду купувати» [32]. Досягненням НМІВВВ у цьому сегменті музейного маркетингу можна вважати пропозицію широкого асортименту сувенірної продукції з текстами, дубльованими англійською (керамічні вироби (тарілочки, чашка), магніт, пакет); друкованої сувенірної продукції (буклети англійською, німецькою); музейних видань, зокрема, з фондової колекції (англійською мовою).

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що постійна робота з удосконалення описаних сегментів музейної діяльності має обґрунтування та перспективи реалізації, накопичення, налагодження та вдосконалення. Завдяки поступовому створенню більш комфортних умов для відвідування вітчизняних музеїв іноземними громадянами, що передбачають різноманітні етапи та складники, залучення інструментарію різних дисциплін, можливе сприяння посиленої просвітницької функції музеїв і перетворення відвідування в популярний, бажаний, очікуваний та заздалегідь запланований вид культурного дозвілля. У такий спосіб українські музеї, насамперед, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», стануть каталізаторами туризму, перетворяться на центральні елементи культурного простору, посприяють популяризації історії, традиції та культурного надбання України серед інших держав.

Джерела та література:

1. Бабарицька В. Екскурсознавство та музеєзнавство / В. Бабарицька, А. Короткова, О. Малиновська. – К.: Альтерпрес, 2007. – 380 с.
2. Вайдахер Ф. Загальна музеологія Є Ф. Вайдахер. – Л.: Літопис, 2005. – 460 с.
3. Вести. – 26. 06. 2013.
4. Волонтерська програма / Інтернет-проект «ProMuseum» – [Електронний ресурс] – Режим доступу: /<http://prostir.museum/ua/volonters>.

5. Волонтеризізнанням англійської мови під час Євро-2012 у Полтаві – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kolo.poltava.ua/2012/06/29/volonteri-zi-znannyam-anglijskoi-movi-pid-chas-yevro-2012-u-poltavi-ne-znadobilisya/>
6. Волинський краєзнавчий музей «Бойківщина» – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://museum.dolyna.info/>
7. Впервые в Яд Вашем: Ежедневные бесплатные экскурсии – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/visiting/weekly_tour.asp.
8. Выполнение программы «Информатизация музеев» в 2012 г. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://krluch.org/1357301275>
9. Гураль Р.І. Автоматизація музейної роботи / Р.І. Гураль // Матеріали міжн. наук. конф. Чернівці, 2009 р. – Ч.: 2010. – С. 264 – 267.
10. Дукельский В.Ю. Пространство публичного одиночества / В.Ю. Дукельский // Музей и личность / Отв.ред. А.В. Лебедев. Сб. – М.: Российский ин-т культурологи, 2007. – 168 с.
11. Екскурсії для зарубіжних делегацій у режимі non stop – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://photo.port.odessa.ua/index.php/ua/pres-tsentri/novini/port/10356-ekskursiyi-dlya-zarubizhnih-delegatsiy-v-rezhimi-non-stop>
12. Жестяные «билеты» – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.travel.ru/news/2013/06/30/219288.html>
13. Котлер Н. Музейний маркетинг і стратегія / Н. Котлер, Ф. Котлер, В. Котлер. – К.: Стило, 2010. – 528 с.
14. Количество пользователей смартфонов в Европе и мире растет – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://vestnik-glonass.ru/news/tech/the_number_of_smartphone_users_in_europe_and_in_the_world_is_constantly_growing/
15. Конкурс на запрошення волонтерів із США – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://insight.org.ua/konkurs-na-zaproshennya-volonterv-zi-ssha.html>
16. Країна. – 2012. – № 30.
17. Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». Веб-сайт – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://warmuseum.kiev.ua/ukr/anonsy.shtml>.
18. Легасова Л. Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / Л. Легасова, Н. Шевченко // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2012. – Вип. 15.
19. Ляшко А.В. Проект: энтузиазм и сомнение музейного дела: к исследованию явления / А.В. Ляшко // Общество. Среда. Развитие. TERRA HUMANA. – 19.02.2010. – № 6/6. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.terrahumana.ru/archiv/11_02/11_02_35.pdf
20. Музей (підшивка номерів).
21. Музейний простір (підшивка номерів).
22. На исторических и архитектурных памятниках Киева появились QR-коды – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ain.ua/2013/06/13/128219>

23. Ньюаркський музей, США. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.newarkmuseum.org>
24. Правила поведінки в Національному історико-культурному заповіднику Чигирин (листівка).
25. Правительство хочет удвоить поток иностранных туристов в страну – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://economics.unian.net/rus/news/170078-pravitelstvo-hochet-udvoit-potok-inostrannyih-turistov-v-stranu.html>
26. Унікальну колекцію билетів збирає відомий іркутський колекціонер – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nymizmatika.ru/news202>
27. Учебник музееведения. Музеи исторического профиля / К.Г. Левыкин и др. – М.: Высш. школа, 1988. – 280 с.
28. 3-тя Міська виставка тюльпанів – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.i-deaf.com.ua>
29. ICOM – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.network.icom.museum/istor>
30. ICOM, Український національний комітет. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.icom.in.ua>
31. ISIC в Україні. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.isic.org.ua>
32. International study of consumer preferences of consumers / Дональд А. Де Пальма и др. Международное исследование покупательских предпочтений потребителей – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://abbyy-ls.ru/article/csa_cant_read_wont_buy.htm

© Тамара КУЦАЄВА

КОМФОРТИЗАЦИИ ПОСЕЩЕНИЕ МУЗЕЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИЕЙ

Опираясь на визуальный и контекстный анализ практической музейной деятельности, мнения учёных-музееведов и собственное видение проблемы, предпринята попытка описать сформированные в Мемориальном комплексе «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941-1945 годов» оптимальные условия для посещения экспозиций иноязычными посетителями, их ориентации в музейном пространстве Украины. Отмечено, что Мемориал, как современная музейная институция, аккумулирует отечественный и зарубежный опыт в сфере привлечения и обслуживания посетителей, говорящих на иностранных языках, пользуясь наработками музейной андрагогики, социологии, педагогики и маркетинга.

Ключевые слова: Мемориальный комплекс, организация экспозиции, музейная навигация, музейная логистика, музейная коммуникация, потребности иноязычной аудитории, англоязычные посетители, музейная социология, андрагогика.

© Tamara KUTSAIEVA

HOW TO ORGANIZE A COMFORTABLE SPACE OF VISITS OF FOREIGN TOURISTS IN UKRAINIAN MUSEUMS

In an attempt to analyze the actual idea of efficiency of realization of different museum offers, the Memorial complex "The National Museum of the Great Patriotic War of 1941 – 1945" (MC) tries to discover whether there are conditions under which each visitor not only interested to buy a service, but would fully consume it. A visitor is expected to listen to an audio guide, see an exhibition or an exposition to the end etc. Whether there are conditions for communication between an exhibition and visitors in a comfortable space with the help of a elaborated museum infrastructure.

Organization of a comfortable space for visitors in museums is actual not only for promotion of cultural institutions, but also to keep visitors in perspective. This is among aims of museum activity. Concerning the topic we could study museology, pedagogy, marketing, management, and even logistics and andragogy. Mentioned ideas have been circulated in museology abroad Ukraine since the beginning of XX cent. (John Cotton Dana developed them while creation of one of the most famous museums - Newark Museum (USA). Then Kotlers (American marketers) developed and adapted these and other ideas for Ukrainian museology that has own achievements.

MC is hospitable and comfortable for all categories of visitors, as a modern national museum, which support traditions and adapts heritage of museology. Among these visitors are people with special needs, those with a limited budget, those who are interested in the shortest version of an excursion ("a blitz tour"), and those who want to listen to its full version or a thematic excursion. We emphasize that our museum space, targeting Ukrainian-speaking and Russian-speaking audiences also is comfortable for foreign tourists. Their number increases. If MC welcomed guests from 19 countries in 2009-10, this "geography of visitors" expanded to 39 countries in 2012. The figures reflect only two surveys. Clearly, that not the whole museum audience was studied. For example, more than 29000 foreign tourists visited MC during European football championship Euro 2012. They spoke a variety of languages: German, Polish, Finnish, etc. Also it is well known that English is perhaps the most common language of international communication.

Based on mentioned topics and some museum experience we could say that among first steps of communication with foreigners is to involve English-speaking interpreters (guides, researchers, even volunteers) in the staff. In addition MC creates a comfortable space for communication between visitors and the museum with out help of the staff. This has been gradually achieved by the presence of foreign languages in the museum space. There is not only English in the focus of this work. Surveys let to define dominant language of our visitors (for example Polish or even Chinese).

Activity of the museum staff concerning relations between the museum and visitors is based primarily on detailed inform of visitors about the institution in all possible ways. Here we could say about a website as the first step and the easiest way to address a target audience,

which speaks foreign languages about existence of the museum. There are also more modern activities that make the museum accessible in real life. Among these activities are, for example: disposition of the name of the museum in English, along with its Ukrainian variant on the basic pointers (even without advertising in the media and directories, it would inspire foreigners who travel to visit the museum); a self-contained multilingual electronic information kiosk (information about the museum inside the museum) or its equivalent in paper format; cards and flyers with the English version of information about the exposition, paid services and a list of persons who have privileges (discounts) for their payment, clear rules for visitors, a plan of exhibition halls with their names and icons – symbols of the infrastructure etc.

Except convenient infrastructure that also involves overcoming of language barriers between visitors and the staff (including museum caretakers, cashiers, and security guards) it is important to let visitors accept ideas of the exposition easy. The exposition could be called the core of the museum. Here we should pay attention to following items of the museum communication as texts (headlines, explanations texts, labels) as exhibiting with explanations makes an exhibit more understandable up to 60 % (40 % – without them). Unusual ways to attract attention of visitors should be found – to provide information about exhibits related with foreign countries, add English comments and subtitles to video and audio etc.

Feedback from visitors (a register for visitors' reviews, sociological surveys, an e-mail, a museum online forum) should be foreseen. Among interesting ways of communication are, for example: a museum comfortable area to relax, where not only children but also adults would find answers to their questions through thematic literature and audiovisual sources about the museum itself; Bookcrossing; ability to buy souvenirs and museum publications in understandable languages. The last comment is important, as market researches have shown that a lot of buyers from Asia, Europe and Latin America said: "If I can not read it, I will not buy it."

In conclusion we could say that regular work with the aim to improve aforesaid elements of the museum comfortable space is rationale and prospective. Due to the gradual organization of more comfort conditions for foreign visitors of Ukrainian museums we might contribute to transformation of their visits to a popular, desirable and preplanned leisure. Ukrainian museums and the Memorial complex "The National Museum of the Great Patriotic War of 1941 – 1945" would be like catalysts of tourism, central elements of the Ukrainian cultural space, contribute to popularization of history, tradition and cultural heritage of Ukraine among foreign tourists .

Keywords: *Memorial complex, exposition, infrastructure, museum sociology, andragogy, pedagogy, marketing, monitoring, English-speaking audience, foreign tourists, comfortable space.*

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

© Віталій ГЕДЗ

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ: «ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ: АСПЕКТИ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ»

Захід відбувся 5 червня 2014 р. у корпусі № 15 Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. Його організаторами виступили Центр пам'яткознавства Національної академії наук України й Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а також Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв.

Мета конференції — комплексний науковий розгляд сучасного стану охорони археологічної, природної, архітектурної, підводної культурної спадщини, музейної справи та пам'яткоохоронної діяльності в Україні.

Після вітального слова до учасників заходу від імені міністра культури України Є.М. Ніщука, звернулася кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України, директор Центру О.М. Титова, яка зосередила увагу на проблемах збереження культурної спадщини України та напрямках, які здійснює в цій сфері Центр пам'яткознавства Національної академії наук України.

Із цікавими доповідями виступили учасники цього наукового форуму. Зокрема, презентував книгу та розповів про пам'яткознавство як науку доктор технічних наук, професор, провідний науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України Л.О. Гріффен. На найбільш гострих проблемах в охороні культурної спадщини зосередив увагу присутніх доктор геолого-мінералогічних наук, професор, завідувач кафедри мистецтвознавства та експертизи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв В.В. Індутний.

Низка виступів містила цікаві повідомлення про тісний зв'язок між сферою освіти та музейними закладами. Насамперед слід відзначити презентацію старшого викладача кафедри документознавства й музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та доктора філософських наук, професора, завідувача кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії статистики, обліку та аудиту І.Ф. Надольного.

Про нове явище в музеєзнавстві – екомузеї – розповів учасникам конференції професор, доктор медичних наук, професор кафедри суспільних наук Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв П.П. Чаяло.

Інформацією про досягнення та проблеми музеєфікації підводної культурної спадщини України поділився кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член наукового комітету Федерації підводного спорту і підводної діяльності України С.М. Зеленко. Побут екіпажу середньовічного корабля висвітлила, використовуючи керамічні матеріали, знайдені на місці загибелі корабля поблизу Нового світу, студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка А. Вейбер.

Активну участь у науковому форумі взяли також працівники музейних України, серед яких заслуговують на увагу повідомлення завідувача відділу науково-освітньої роботи Черкаського обласного художнього музею А.В. Алексанової; кандидата історичних наук, доцента, старшого наукового співробітника Національного музею народної архітектури та побуту України О.М. Ануфрієва; завідувача Археологічного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка Л.Г. Самойленко, а також кандидата історичних наук, провідного наукового співробітника Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» В.А. Гедза.

Підбиваючи підсумки, учасники форуму наголосили на активізації роботи з охорони культурної спадщини України, вказали на сприяння міністерств освіти та культури України в питанні закріплення статусу музеїв у вищих навчальних закладах на законодавчому рівні, а також наголосили на створенні загальнодержавної бази музейних експонатів.

За результатами роботи конференції видано збірник матеріалів.

НАШІ АВТОРИ

Гедз Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Головко Микола Леонтійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України (м. Київ)

Куцаєва Тамара Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Легасова Любов Володимирівна – заступник генерального директора з наукової роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», заслужений працівник культури України (м. Київ)

Лукашун Войцех (Łukaszun Wojciech) – фахівець відділу виставкової роботи Музею Другої світової війни (м. Гданськ)

Пасічко Ярослава Леонідівна – старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Патриляк Іван Казимирович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Сергійчук Володимир Іванович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Стріхарська Тетяна Вікторівна – старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Третяк Володимир Леонідович – старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Шелейко Тетяна Володимирівна – кандидат технічних наук, докторант Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Державного підприємства «Український науково-дослідний інститут вагонобудування» (м. Кременчук)

**МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941 – 1945 РОКІВ»**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),
О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода, П. Мацхевіч,
І.К. Патриляк (науковий редактор), В.М. Сімперович (відповідальний редактор),
О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),
С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 2 (4) /
Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945
років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2014. – 138 с.**